

W kontekście 100-lecia niepodległości Mazowsze i jego gospodarka: od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej¹

Część druga: Okres 1945–2018: Polska Ludowa i Trzecia Rzeczpospolita

Cecylia Leszczyńska

STRESZCZENIE

Niniejszy artykuł stanowi drugą część opracowania dotyczącego gospodarki Mazowsza na przeszerzeniu minionego stulecia. Przedstawia procesy i zjawiska, które ukształtowały strukturę gospodarki regionu w drugiej połowie XX w., a więc w okresie Polski Ludowej (lata 1945–1989) oraz Rzeczypospolitej Polskiej (1990–2018). W dwudziestym wieku Mazowsze zwykło się utożsamiać z województwem warszawskim. Jest to oczywiście uproszczenie (o historycznym Mazowszu pisałam w części pierwszej opublikowanej w 2019 r.), niemniej z uwagi na charakter informacji jakościowych i ilościowych, które były zestawiane i agregowane na poziomie województw, podejście to narzuca się samo przez się. Powojenne województwo warszawskie stanowiło „trzon” Mazowsza, sytuacja w tym zakresie uległa zasadniczej zmianie po reformie 1975 r. likwidującej duże województwa oraz jednostki poziomu powiatowego. W jej wyniku województwo warszawskie zlikwidowano, jego obszary znalazły się w dziewięciu małych jednostkach poziomu wojewódzkiego. Jedną z nich było województwo stołeczne warszawskie. Duże województwa przywróciła dopiero reforma z 1998 r. Jednym z nich jest wojewódzkie mazowieckie.

Słowa kluczowe: historia Mazowsza, historia polskich regionów, historia gospodarcza Mazowsza, Polska Ludowa, Trzecia Rzeczpospolita

Wstęp

Celem artykułu jest analiza procesów gospodarczych Mazowsza w drugiej połowie XX w. Problematyka ta była przedmiotem licznych artykułów, przyczynków i studiów, które odnosiły się do województwa warszawskiego w jego różnych konfiguracjach terytorialnych, do miast mazowieckich (zwłaszcza Warszawy) czy powiatów. Są one owocem badań regionalnych, dotyczą zazwyczaj kilku bądź kilkunastoletnich okresów, kwestie gospodarcze pokazywane są na tle szeroko rozumianych procesów społecznych. Dość liczne są natomiast studia dotyczące współczesnego województwa mazowieckiego, niektóre z ogólnym nawią-

¹ Pierwsza część artykułu pt. *W kontekście 100-lecia niepodległości Polski. Mazowsze i jego gospodarka: od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej. Część pierwsza: Druga Rzeczpospolita*, autorstwa Cecylii Leszczyńskiej ukazała się w MAZOWSZE Studia Regionalne, 29, 2019, s. 11-33. Ze względu na wagę tematu publikujemy artykuł w wersji rozszerzonej.

zaniem do przeszłości [m.in. Swianiewicz, Dąbrowska (red.) 2018]. Historia całego regionu, na przestrzeni drugiej połowy XX w., nie doczekała się dotąd solidnej monografii. Niniejszy artykuł można uznać za próbę syntetycznego ujęcia wybranych zagadnień i procesów społeczno-gospodarczych zachodzących na obszarze Mazowsza w latach 1945–2018.

W analizowanym okresie doszło do kilkukrotnych zmian podziału administracyjnego państwa, co znakomicie utrudnia analizę długookresową. W latach 1945–1975 odnosi się ona do województwa warszawskiego, w latach 1975–1998 do grupy województw, które powstały w wyniku podziału województwa warszawskiego, w latach 1998–2018 do województwa mazowieckiego powstałego w wyniku reformy z 1998 r. Miasto stołeczne Warszawa, w latach 1945–1975, było jednostką administracyjnie wyodrębnioną z województwa warszawskiego, w okresie 1975–1998 funkcjonowało jako województwo stołeczne warszawskie, po reformie z 1998 r. zostało włączone do województwa mazowieckiego, bez statusu odrębnej jednostki poziomu wojewódzkiego. Fakty powyższe miały swoje konsekwencje w braku ciągłości statystycznej, która dotyczyła za każdym razem obowiązujących jednostek podziału administracyjnego. Wyodrębnianie z województwa warszawskiego m.st. Warszawy, w latach 1945–1975, jako osobnej jednostki podziału administracyjnego spowodowało, że poziom wielu wskaźników społeczno-gospodarczych dotyczących tegoż województwa był relatywnie niski (sytuował je w wielu aspektach poniżej średniej krajowej), z kolei włączanie Warszawy poziom tych wskaźników wyraźnie podnosiło, tworząc obraz korzystny, ale zarazem nieadekwatny do sytuacji całego regionu. W niniejszym opracowaniu starano się ujmować gros danych łącznie: odrębnie dla województwa oraz m.st. Warszawa. Artykuł został podzielony na trzy części: pierwsza przedstawia zmiany terytorialne i ustrój władz terenowych województwa, druga dotyczy zagadnień społecznych, trzecia problematyki gospodarczej. Całość zamyka zakończenie podsumowujące procesy historyczne i wzmiankujące o wyzwaniach, przed jakimi stoi współczesne Mazowsze.

1. Podziały administracyjne i ustrój władz terenowych

Po zakończeniu drugiej wojny światowej rozpoczął się proces budowy nowego państwa oraz struktur administracji centralnej i terenowej. Potężne zniszczenia wojenne, zwłaszcza m.st. Warszawy, powodowały liczne problemy z lokowaniem siedzib urzędów, instytucji, gros z nich przez okres bezpośrednio powojenny zorganizowano m.in. w Łodzi. Fundamentalne znaczenie dla podziału administracyjnego państwa miała zmiana jego granic, w tym włączenie ziem zachodnich i północnych, a w konsekwencji przesunięcie granic niektórych województw „dawnych”, leżących w granicach II Rzeczypospolitej. Podział terytorialny kraju został określony dekretem PKWN z sierpnia 1944 r. Uchyłał on podział wprowadzony podczas wojny, przywracał jednostki terytorialne w ich granicach z 1939 r. oraz określał

zasady powoływania władz administracji I i II instancji (województów i starostów)². Organizację terytorialną całego państwa określono w 1946 r. Podzielono je na 14 województw i dwa miasta wydzielone z administracji wojewódzkiej: stołeczną Warszawę i Łódź. Utrzymano trójstopniową strukturę terytorialną w postaci województw, powiatów i gmin z administracją wojewodów, starostów oraz wójtów gmin. W miastach utrzymano urzędy prezydentów i burmistrzów.

Kolejny podział administracyjny wprowadzono ustawą z 1950 r.³ Dotyczył on jednostek najniższego poziomu (gromady w miejsce gmin) i połączony był ze zmianą organów władzy lokalnej: zlikwidowano urzędy wojewodów, starostów, prezydentów, burmistrzów i wójtów oraz utworzono na wzór ZSRR rady narodowe wszystkich poziomów⁴. Ustawą z 29 listopada 1972 r. wiejskie gromady zniesiono i przywrócono z początkiem 1973 r. gminy, jako podstawowe jednostki podziału administracyjno-gospodarczego⁵. Organem administracji państwowej na poziomie gminy był jednoosobowo naczelnik gminy, pełnił też zadania organu wykonawczego i zarządzającego gminną radą narodową. W 1973 r., na poziomie powiatów i niektórych miast wydzielonych, stworzono jednoosobowe organy administracji państwowej w osobach naczelników powiatów oraz naczelników miast wydzielonych. Na czele województwa stał wojewoda, a w przypadku miast o statusie województw – prezydent miasta.

Radykalne zmiany w podziale terytorialnym wprowadziła ustawa z 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym kraju na województwa i gminy (zlikwidowano powiaty) oraz o zmianie ustawy o radach narodowych⁶. Z dniem 1 czerwca 1975 r., w miejsce dotychczasowych województw i miast wydzielonych z województw, powołano 49 nowych małych województw. Rozporządzeniem Rady Ministrów z 30 maja określono, które miasta i gminy wchodziły w skład nowych województw⁷. Była to zmiana wręcz rewolucyjna, znosiła bowiem historycznie uformowane województwa i powiaty. Wraz z nowym podziałem terytorialnym zmieniona została organizacja władz terenowych, za podstawową jednostkę uznano miasta i gminy, w dawnych miastach powiatowych powstały urzędy rejonowe

² Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 21 sierpnia 1944 r. o trybie powołania władz administracji ogólnej I i II instancji (Dz.U. 1944, nr 2, poz. 8).

³ Ustawa z dnia 28 czerwca 1950 r. o zmianach podziału administracyjnego Państwa (Dz.U. 1950, nr 28, poz. 255).

⁴ Ustawa z dnia 20 marca 1950 r. o terenowych organach jednolitej władzy państwowej (Dz.U. 1950, nr 14, poz. 130); Ustawa z 4 lutego 1950 r. o dokonywaniu zmian podziału administracyjnego Państwa (Dz.U. 1950, nr 6, poz. 48) stwierdzała, iż zmiany granic, nazw województw oraz likwidacja/tworzenie województw wymagają ustawy, w przypadku powiatów – rozporządzeń Rady Ministrów, a miast i wsi – rozporządzeń ministra administracji publicznej (w latach późniejszych ministra spraw wewnętrznych). Rady narodowe, do 1954 r. nie były wybierane przez mieszkańców, potem głosowanie odbywało się na kandydatów wskazywanych przez lokalne komitety PZPR i partii satelickich.

⁵ Ustawa z dnia 29 listopada 1972 r. o utworzeniu gmin i zmianie ustawy o radach narodowych (Dz.U. 1972, nr 49, poz. 312).

⁶ Ustawa z dnia 28 maja 1975 r. o dwustopniowym podziale administracyjnym Państwa oraz o zmianie ustawy o radach narodowych (Dz.U. 1975, nr 16, poz. 91).

⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 30 maja 1975 r. w sprawie dostosowania organizacji i zakresu działania terenowych jednostek organizacyjnych do nowego podziału administracyjnego Państwa (Dz.U. 1975, nr 17, poz. 95).

we, których zakres działania odnosił się do zlikwidowanych powiatów [Łapa 2018, s. 93-95].

Zmiany w zakresie gminnej i wojewódzkiej administracji terenowej przyniosły reformy ustrojowe z lat 1990. Fundamentalne znaczenie miała ustawa z 8 marca w 1990 r. przywracająca samorząd terytorialny, ustanawiała ona gminę, jako przymusową z mocy prawa wspólnotę samorządową⁸. Ustawa z 22 marca określała terenowe organy administracji rządowej w postaci urzędu wojewody (wojewodowie mieli współdziałać z organami gmin i sejmikiem samorządowym) oraz organów gmin i związków komunalnych (międzygminnych)⁹. Utrzymano pomocniczy podział kraju na rejony administracyjne. Kolejną ustawą z 5 czerwca 1998 r. powołano samorząd powiatowy, określono jego ustrój i zadania oraz zasady tworzenia, łączenia, dzielenia i znoszenia powiatów. Powiat otrzymał osobowość prawną oraz zadania publiczne o charakterze ponadgminnym w zakresie określonym ustawą [Łapa 2018, s. 11-115]. Ustawą z dnia 24 lipca 1998 r. wprowadzono trójstopniowy podział terytorialny państwa na województwa, powiaty i gminy¹⁰. Od 1 stycznia 1999 r. likwidacji uległo 49 województw, w ich miejsce utworzono szesnaście nowych, nawiązujących nazwami do historycznych jednostek. Zlikwidowano też pomocniczy podział na rejony administracyjne, przestały działać urzędy rejonowe. Określono zasady organizacji i zakres kompetencji władz nowo tworzonych jednostek terytorialnych¹¹.

Wskazane wyżej zmiany podziału terytorialnego państwa i organizacji władz terenowych państwowych i samorządowych dotyczyły, co oczywiste, województwa warszawskiego. Zmianom ulegały jego granice, podział na jednostki niższego poziomu oraz organizacja władz lokalnych. Bezpośrednio po wojnie odtworzono je w zasadzie w granicach z 1939 r.¹², przy czym w lipcu 1945 r. powiat łomżyński przeniesiono do województwa białostockiego¹³.

⁸ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz.U. 1990, nr 16, poz. 95).

⁹ Ustawa z dnia 22 marca 1990 r. o terenowych organach rządowej administracji ogólnej (Dz.U. 1990, nr 21, poz. 123).

¹⁰ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o wprowadzeniu zasadniczego trójstopniowego podziału terytorialnego państwa (Dz.U. 1998, nr 96, poz. 603).

¹¹ Ustawa z dnia 24 lipca 1998 r. o zmianie niektórych ustaw określających kompetencje organów administracji publicznej – w związku z reformą ustrojową państwa (Dz.U. 1998, nr 106, poz. 668).

¹² Wspomnieć należy, że po wybuchu wojny województwo warszawskie (31,7 tys. km²) zostało zlikwidowane. Jego centralna część znalazła się w Generalnym Gubernatorstwie jako dystrykt warszawski (17,2 tys. km²), tworzyły go powiaty: garwoliński, grójecki, miński, łowicki, ostrowski, siedlecki, skierniewicki, sochaczewski, warszawski miejski i wiejski oraz sokołowsko-węgrowski (powiaty siedlecki oraz część białskiego i łukowskiego włączono z województwa lubelskiego, z kolei skierniewicki i łowicki z łódzkiego). Zachodnie powiaty województwa zostały włączone do Rzeszy, jako rejencja ciechanowska. Do rejencji weszły w całości powiaty: mławski, przasnyski, ciechanowski, sierpecki, płocki, płoński i makowski, w części: ostrołęcki, pułtuski, sochaczewski i warszawski oraz skrawek ostrowskiego. W Rzeszy znalazły się m.in. Nowy Dwór i Modlin. Terytoria na wschód od Małkini (od Ostrołęki po Ostrów) znalazły się w obszarze okupacji sowieckiej [Trzebiński 1955, s. 49].

¹³ Dekret z dnia 7 lipca 1945 r. o zmianie granic województw: śląskiego, krakowskiego, kieleckiego, białostockiego i warszawskiego (Dz.U. 1945, nr 27, poz. 167).

W październiku 1948 r. włączono powiat siedlecki z województwa lubelskiego¹⁴, a podczas reformy 1950 r. przeniesiono powiat działdowski do województwa olsztyńskiego. W kolejnych latach nastąpiły dalsze przesunięcia powiatów, zmieniano też granice miasta stołecznego Warszawa. W maju 1951 r. włączono do Warszawy miasto Włochy oraz gminy Okęcie i Wilanów, w ten sposób zmniejszył się powiat warszawski¹⁵. W 1952 r. powiat ten został zlikwidowany, w jego miejsce powstały powiaty piaseczyński, pruszkowski, nowodworski i otwocki, z kolei gminy Legionowo, Piastów, Skolimów-Konstancin otrzymały ustrój miejski¹⁶. W 1957 r. w miejsce powiatu otwockiego powstał powiat miejski Otwock¹⁷. Ponadto w latach 1954–1958 dokonano przesunięć granicznych gmin na rzecz sąsiednich województw olsztyńskiego i białostockiego¹⁸. Kolejną korektę przeprowadzono w 1963 r.¹⁹ W sumie zmiany dokonywane w analizowanym okresie nie były znaczące, a powierzchnia województwa nie ulegała większym zmianom i utrzymała się do nowego podziału administracyjnego z 1975 r. Stabilna była też liczba powiatów oraz jednostek poziomu gminnego. Pokazuje to tabela 1.

¹⁴ Dekret z dnia 6 października 1948 r. o zmianie granic województwa lubelskiego i województwa warszawskiego (Dz.U. RP, 1948, nr 49, poz. 371). Wcześniej, w kwietniu 1948 r. (Dz.U. nr 21, poz. 148) lekko zmieniła granicę województwa warszawskiego w związku z włączeniem 3 gmin do powiatu kolneńskiego w województwie białostockim.

¹⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 5 maja 1951 r. w sprawie zmiany granic miasta stołecznego Warszawy (Dz.U. 1951, nr 27, poz. 199). Powierzchnia Warszawy w 1939 r. i okresie powojennym wynosiła 14 148 ha (lewobrzeżna 9179 ha, prawobrzeżna 4293 ha, Wisła 676 ha). Po zmianach 1951 r. powierzchnia miasta zwiększyła się do 42 725 ha (łącznie z Wisłą 1552 ha). Po włączeniu w 1957 r. Rembertowa powierzchnia miasta wyniosła 44 621 ha (lewobrzeżna 24 671 ha, prawobrzeżną 18 376 ha, Wisła 1574 ha). Według skorygowanych w następnych latach danych, powierzchnia Warszawy wynosiła 430,2 km² bez Wisły.

¹⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 3 maja 1952 r. w sprawie zniesienia powiatu warszawskiego, utworzenia powiatów piaseczyńskiego, pruszkowskiego, nowodworskiego i miejsko-uzdrowiskowego Otwock oraz zmiany granic, siedziby i nazwy powiatu radzyńskiego w województwie warszawskim (Dz.U. 1952, nr 27, poz. 185); Rozporządzenie prezesa Rady Ministrów z dnia 3 maja 1952 r. w sprawie utworzenia i zmiany granic niektórych miast w powiatach warszawskim i radzyńskim, województwie warszawskim (Dz.U. 1952, nr 26, poz. 181). W 1952 r. prawa miejskie nadano osadzie Ursus-Czechowice, w 1957 r. zmieniono jej nazwę na Ursus, dwadzieścia lat później włączono go do Warszawy.

¹⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 czerwca 1957 r. w sprawie zniesienia powiatu miejsko-uzdrowiskowego Otwock, powiatu otwockiego i niektórych osiedli oraz w sprawie zmiany granic niektórych powiatów w województwie warszawskim (Dz.U. 1957, nr 39, poz. 176) [Dziki 2013, s. 440].

¹⁸ W 1954 r. kilka gromad z powiatów mławskiego i przasnyskiego włączono do województwa olsztyńskiego: Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 października 1954 r. w sprawie zmiany granic niektórych województw (Dz.U. nr 49, poz. 251). Z kolei w 1957 r. kilka gromad z powiatu ostrowskiego włączono do województwa białostockiego, Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 10 stycznia 1957 r. w sprawie zmiany granic niektórych województw (Dz.U. 1957, nr 8, poz. 29). Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 15 grudnia 1958 r. w sprawie zmiany granic niektórych województw (Dz.U. 1958, nr 76, poz. 389) przeniesiono część wsi z powiatu grójeckiego do powiatu kozienickiego w województwie kieleckim, z kolei jedną gromadę z powiatu wysokomazowieckiego w województwie białostockim przeniesiono do powiatu ostrowskiego w województwie warszawskim.

¹⁹ Rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 22 maja 1963 r. w sprawie zmiany granic województwa warszawskiego i łódzkiego (Dz.U. 1963, nr 23, poz. 123) przeniesiono jedną wieś z powiatu grójeckiego do powiatu rawskiego w województwie łódzkim.

Tabela 1. Podział administracyjny województwa warszawskiego i m.st. Warszawy w latach 1946–1973

Wyszczególnienie	Powierzchnia w tys. km ²	Powiaty		Miasta ^b	Gminy wiejskie ^c
		ogółem	w tym miejskie ^a		
Województwo warszawskie					
1946	29,0	21	x	47	273
1948	30,4	25	3	50	294
1973	29,5	33	5	68	234
M.st. Warszawa					
1946	0,14	6	6	1	x
1948	0,14	6	6	1	x
1973	0,45	7 ^d	7 ^d	1	x

^a Miasta stanowiące powiaty miejskie, w przypadku Warszawy powiaty będące odpowiednikami dzielnic, po roku 1950 liczba dzielnic. ^b Łącznie z miastami wydzielonymi na prawach województwa i miastami stanowiącymi powiaty miejskie. ^c Z dniem 1 I 1955 r. w miejsce gmin utworzono gromady oraz powołano jako nowe jednostki administracyjne osiedla. Z dniem 1 I 1973 r. zlikwidowano osiedla (włączając je do miast lub wsi) oraz gromady przywracając gminy. ^d Dzielnice miasta.

Źródło: GUS 1947, s. 14; GUS 1949, s. 15; GUS 1974, s. 55

W wyniku podziału administracyjnego z 1975 r. obszar zlikwidowanego województwa warszawskiego znalazł się w 10 następujących województwach: białostockie, ciechanowskie, lubelskie, łomżyńskie, ostrołęckie, płockie, radomskie, siedleckie, skierniewickie i stołeczne warszawskie. Województwo stołeczne warszawskie miało powierzchnię 3,8 tys. km², składało się z miasta Warszawy (jako miasta wojewódzkiego) oraz 27 miast i 32 gmin położonych w jej sąsiedztwie²⁰.

Kolejne zmiany ustroju terytorialnego nastąpiły w latach 1990. W związku z realizacją ustawy z 22 marca 1990 r. o likwidacji wspólnych jednostek podziału administracyjnego, jakimi były miasta gminy, połączono odrębnie istniejące gminy i miasta, w województwie warszawskim gminę Piaseczno i miasto Piaseczno połączono w gminę Piaseczno²¹.

²⁰ Terytorium i ludność Warszawy wzrosły po przyłączeniu w 1977 r. miasta Ursus i terenów z gmin: Nieporęt i Jabłonna do 485,3 km² (w 1997 r. skorygowano ją na 484,6 km²).

²¹ W 1992 r. po przyłączeniu granicznych wsi z gmin Wiązowna obszar Warszawy powiększył się do 494,3 km². W 2002 r. utworzono gminę Wesola, powierzchnia Warszawy wynosiła 516,9 tys. km² [Czerwińska-Jędrusiak 2009, s. 5-6, 11].

Fundamentalną zmianę granic województwa przyniosła reforma podziału terytorialnego z lipca 1998 r. przywracająca duże województwa. W jej wyniku powstało województwo mazowieckie z siedzibą w Warszawie o powierzchni 35,6 tys. km² z ludnością 5,1 mln; objęło ono powiaty należące przed 1 stycznia 1999 r. do 9 województw (ryc. 1). Mazowieckie stało się największym województwem w Polsce pod względem terytorialnym i demograficznym²².

Ryc. 1. Województwo mazowieckie z uwzględnieniem byłych województw z podziału administracyjnego z 1975 r.

Źródło: Opracowanie MBPR

W województwie mazowieckim znalazły się obszary należące wcześniej do województw stołecznego warszawskiego, ciechanowskiego, płockiego, ostrołęckiego, siedleckiego, radomskiego (ponadto skrawki białkopodlaskiego, skierniewickiego i łomżyńskiego). Reformę poprzedzała rozległa dyskusja, w której głos zabierali eksperci, politycy i przedstawiciele samorządów. Kształt województw był ważny z wielu względów, jednymi z istotniejszych były te dotyczące polityki regionalnej, z kolei nawiązanie poprzez nazwy województw do historycznych prowincji przyniosło rozbudzenie tożsamości regionalnej. Podział wprowadza-

²² W wyniku realizacji ustawy z dnia 5 czerwca 1998 r. o podziale powiatowym w województwie mazowieckim wyodrębniono 38 powiatów z 325 gminami. Były to powiaty: białobrzezski, ciechanowski, garwoliński, gostyniński, grodziski, grójecki, kozienicki, legionowski, lipski, łosicki, makowski, miński, mławski, nowodworski, ostrołęcki, ostrowski, otwocki, piaseczyński, płocki, płoński, pruszkowski, przasnyski, przysuski, pułtuski, radomski, siedlecki, sierpecki, sochaczewski, sokołowski, szydlowiecki, warszawski, warszawski zachodni, węgrowski, wołomiński, wyszkowski, zwolenński, żuromiński, i żyrardowski. Niektórym miastom – głównie tym, które utraciły status stolic województw – nadano prawa powiatów. Były to Ostrołęka, Płock, Radom i Siedlce.

dzony w 1998 r. został utrzymany do dzisiaj, mimo że na przestrzeni dwudziestolecia, co jakiś czas odżywały dysputy dotyczące jego rewizji, a delegacje złożone z lokalnych liderów przed i po 1998 r. przedkładały petycje do najwyższych władz państwa. Dodam, że kwestie podziału terytorialnego były bardzo żywe także w okresie międzywojennym oraz bezpośrednio powojennym, w obu tych okresach starano się jednak nie dokonywać radykalnych zmian, oczywiście z wyjątkiem tych wywołanych zmianami granic państwa. Argumentowano to wieloma okolicznościami, na których przywoływanie nie ma tu miejsca. O zasadności i ocenie obecnego podziału terytorialnego pisał m.in. Swianiewicz [2014].

Powierzchnia województwa mazowieckiego w latach 1998–2018 nie ulegała zmianom. Na koniec 2018 r. wynosiła 35 558 km², stanowiąc 11,4% powierzchni Polski. Województwo mazowieckie dzieli się na 42 powiaty (37 ziemskich i 5 miejskich) i 314 gmin (35 miejskich, 52 miejsko-wiejskie oraz 227 wiejskich), znajduje się w nim 87 miast.

2. Ludność i przemiany społeczne

Województwo mazowieckie, zwłaszcza Warszawę, silnie dotknęła druga wojna światowa. Prześladowania i represje objęły w szczególności ludność żydowską, w gettach mazowieckich i warszawskim zamknięto około 800 tysięcy ludzi. Skutkiem wojny był dramatyczny spadek liczby ludności. W styczniu 1945 r. Warszawa liczyła tylko 162 tys. mieszkańców (w tym 140 tys. na Pradze), wg spisu ludności m.st. Warszawy z 15 maja 1945 r. ok. 378 tys. osób, a wg spisu z 1946 r. 479 tys. (liczbę ludności Warszawy w 1939 r. szacowano na 1289 tys.) [Czerwińska-Jędrusiak 2009, s. 8]. Ludność województwa warszawskiego wg spisu z 1946 r. liczyła 2114 tys. mieszkańców (wg spisu z 1931 r. 2270 tys.) [GUS 1947, s. 17, 24; WUS 1974b, s. 10]. W kolejnych latach liczba ludności województwa i miasta stołecznego rosła wynosząc odpowiednio: 1950 – 2042,4 tys. i 839,8 tys.; 1960 – 2351 tys. i 1168 tys. 1970 – 2518 tys. i 1357 tys. [GUS 1973, s. 198, 41; Gawryszewski 2009, s. 93]. Liczba ludności województwa i miasta stołecznego w 1950 r. wynosiła łącznie: 2882,2 tys. mieszkańców, w 1960 r. 3483,1 tys., w 1970 r. 3874,9 tys. Województwo warszawskie odtworzyło przedwojenny potencjał ludnościowy w drugiej połowie lat 1950., zaś miasto stołeczne dopiero w końcu lat 1960. W „przededniu” nowego podziału administracyjnego z 1975 r. liczba ludności województwa wynosiła ok. 2535 tys. Powierzchnię i ludność powiatów województwa przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Powierzchnia, ludność oraz miasta i gminy województwa warszawskiego w 1973 r.
Stan na 30 VI

Powiat	Powierzchnia w km ²	Ludność w tys.	Liczba miast	Liczba gmin
Województwo warszawskie	29487	2535,2	68	234
Ciechanowski	1226	85,1	1	10
Garwoliński	1111	88,1	3	11
Gostyniński	1118	71,8	2	9
Grodzisk Mazowiecki	736	91,8	3	7
Grójecki	1224	91,4	3	10
Łosicki	1033	46,1	1	8
Makowski	1964	50,1	2	8
Miński Mazowiecki	1116	111,5	2	11
Mławski	993	67,8	1	9
Nowodworski	896	113,5	4	9
Ostrołęcki	1670	92,1	1	9
Ostrowski	1218	75	2	9
Otwock miasto	47	41,5	1	0
Otwocki	640	83,3	4	6
Piaseczyński	546	102,2	3	6
Płock miasto	52	80,1	1	0
Płocki	1331	89,5	1	11
Płoński	1262	77,6	1	10
Pruszkowski	613	149,4	6	7
Pruszków miasto	19	45,3	1	0
Przasnyski	1404	64,1	2	8
Pułtuski	1014	65,6	2	8
Rycki	774	65,7	2	6
Siedlce miasto	32	41,3	1	0
Siedlecki	1352	75,3	1	10
Sierpecki	1164	71,3	2	8
Sochaczewski	819	80,5	2	8
Sokołowski	1130	60,9	1	8
Węgrowski	1223	71,3	2	8
Wołomiński	1078	164,2	7	9

Powiat	Powierzchnia w km ²	Ludność w tys.	Liczba miast	Liczba gmin
Wyszowski	788	53,4	1	5
Żuromiński	720	36,5	1	6
Żyrardów miasto	11	33,8	1	0

Uwaga: Ludność m.st. Warszawy w końcu 1975 r. wynosiła 1436,1 tys.

Źródło: WUS 1974 a, s. 108, 120

Największe ludnościowo były powiaty wołomiński, przuszkowski, nowodworski, miński i piaseczyński, których wspólną cechą było położenie w niewielkiej odległości od Warszawy oraz przemysłowy charakter. Sytuacja powyższa skutkowała szeroko występującym zjawiskiem masowych dojazdów do pracy, przy czym dotyczyło to nie tylko Warszawy, ale także uprzemysłowionych ośrodków podwarszawskich jak Pruszków, Ursus, Grodzisk Mazowiecki, Mińsk Mazowiecki czy Piaseczno. Badania przeprowadzone w końcu lat 1960. wskazywały, że do każdego z tych miast dojeżdżało codziennie 3–5 tys. osób, z drugiej strony podobna liczba wyjeżdżała codziennie do pracy głównie w Warszawie, w mniejszej skali proces ten dotyczył mniejszych miejscowości podwarszawskich. Drugim ośrodkiem, cechującym się dużą skalą dojazdów do pracy, stał się Płock (z liczbą ok. 7 tys. osób), w mniejszym stopniu Ostrołęka [Lijewski 1968, s. 43-44]. Łącznie w 1973 r. do pracy dojeżdżało w województwie warszawskim 165 tys. osób, w 98% dotyczyły one Warszawy, migracje do województw ościennych przybierały niewielkie rozmiary i miały wymiar lokalny [WUS 1974b, s. 23].

W okresie powojennym następował stały odpływ ludności z rolnictwa do zajęć pozarolniczych, niemniej przez wiele lat województwo warszawskie zachowało rolniczy charakter: w 1946 r. z zajęć rolniczych utrzymywało się 60% ludności, w 1950 r. 61,4% (średnia dla kraju to 47,1%). Liczba ludności utrzymującej się z rolnictwa w 1950 r. (1254,3 tys.) była niewiele niższa niż w 1931 r. (1539,0 tys.), ów spadek był skutkiem z jednej strony strat wojennych, z drugiej odpływu części ludności na ziemie zachodnie i północne (z danych spisu powszechnego ludności z 1950 r. wynika, że ok. 0,5 mln osób zamieszkujących ziemie zachodnie i północne pochodziło z województwa warszawskiego i m.st. Warszawa) [GUS 1955, s. 3-5]. Spadek liczby ludności rolniczej w ujęciu bezwzględny nastąpił dopiero w drugiej połowie lat 1960. i był skutkiem jej odpływu do sektora pozarolniczego, w szczególności przemysłu, o czym piszę dalej. Mniej więcej w połowie tej dekady liczba ludności pozarolniczej w województwie warszawskim zaczęła przewyższać liczbę ludności utrzymującej się z rolnictwa, a u prognozy lat 1970. różnica ta była już bardzo wyraźna (tabela 3).

Tabela 3. Ludność województwa warszawskiego według źródeł utrzymania i miejsca zamieszkania w latach 1946–1973

Wyszczególnienie	1946 ^a	1950 ^a	1960 ^a	1970 ^a	1973 ^b
Ludność czynna i bierna zawodowo w tysiącach ^b	2114,4	2042,4	2315,1	2517,9	2542,4
w rolnictwie	.	1254,3	1219,4	1077,9	.
poza rolnictwem	.	739,3	996,7	1271,3	.
utrzymująca się ze źródeł niezarobkowych	.	48,8	99,0	168,7	.
Ludność w rolnictwie w ludności ogółem w %	x	61,4	52,7	42,8	39,9
Ludność mieszkająca na wsi w tysiącach	1753,8	1622,1	1586,9	1621,7	1595,2
Ludność mieszkająca w miastach w tysiącach	360,6	420,3	728,0	896,2	947,2
Ludność miejska w % ludności ogółem	17,1	20,6	31,5	35,6	37,3
Ludność w miastach liczących 10 tys. i więcej mieszkańców w % ogółu ludności miejskiej ^c	x	59,3	72,6	74,3	75,2
Ludność w miastach liczących 50 tys. i więcej mieszkańców w % ogółu ludności miejskiej	x	x	x	8,1	8,6

^a Dane spisów powszechnych ludności. ^b Stan w końcu r. ^c Przyjmuje się, że miasta liczące 10 tys. i więcej mieszkańców są ośrodkami o charakterze miejskim, miasta mniejsze często mają charakter na polu rolniczy.

Uwaga: dane nie obejmują m.st. Warszawy, wydzielonego z województwa.

Źródło: WUS, 1974a, s. 22-27; WUS, 1974b, s. 19

Odsetek utrzymujących się z rolnictwa w województwie warszawskim był wyższy od średniej ogólnokrajowej (w 1950 r. – 47%, w 1960 r. – 38%, a w 1970 r. – 30% [Jezierski Wy-
czyński 2003, s. 411]. Oczywiście wskaźnik dla województwa uległby obniżeniu po uwzględ-
nieniu ludności Warszawy (1950 – 839,8 tys.; 1960 – 1168 tys., 1970 – 1357 tys.), wynosząc
odpowiednio: 1950 – 45%, 1960 – 38%, 1970 – 32% i sytuując Mazowsze poniżej średniej
krajowej (w 1970 r. wskaźnik był od tej średniej nieco wyższy).

Procesy migracyjne między wsią i miastami plus dość wysoki przyrost naturalny, m.in.
wysoka stopa urodzeń z boomem w latach 1950., przyniosły wzrost liczby ludności miej-
skiej, zwłaszcza w miastach średniej wielkości (tabela 3). Pamiętać należy, że wzrost liczby
ludności miejskiej był też w pewnym zakresie następstwem awansu nierolniczych wsi i osie-
dli do rangi miast oraz rozszerzania granic miast; w wyniku tego ostatniego do połowy lat
1960. około 300 tys. mieszkańców wsi stało się z dnia na dzień mieszkańcami miast [Lijew-

ski 1968, s. 34]. Z kolei w przypadku Warszawy, przyłączenie w 1951 r. terenów wiejskich podniosło liczbę ludności o 145 tys. mieszkańców [Lijewski 1968, s. 34]. Odsetek ludności zamieszkującej miasta przekraczające 50 tys. mieszkańców (chodzi o Płock) na początku lat 1970. nie przekraczał 10%. Podobnie jak w przypadku ludności nierolniczej, uwzględnienie Warszawy istotnie podniosłoby wskaźnik urbanizacji województwa do 44% w 1950 r., 54% w 1960 r. i 58% w 1970 r. (w każdym z trzech okresów wartości wskaźnika byłyby wyższe od średniej krajowej wynoszącej odpowiednio 39%, 48% i 52%). W 1970 r. wskaźnik urbanizacji województwa warszawskiego (bez Warszawy) należał do „średnich” w skali kraju (obok województwa łódzkiego 36% czy białostockiego 37%), dla porównania najwyższy odsetek ludności miejskiej miało województwo katowickie (77%), gdańskie (70%) i szczecińskie (67%). Uwzględnienie Warszawy podniosłoby Mazowsze w owym „rankingu” do poziomu województwa bydgoskiego czy zielonogórskiego i blisko województwa wrocławskiego.

Procesy urbanizacyjne, powiązane z rozwojem sektora pozarolniczego, zwłaszcza przemysłu, prowadziły do pogłębienia historycznego nierównomiernego rozwoju sieci miejskiej Mazowsza. Rozwój dotyczył miast i osad położonych wokół Warszawy oraz w powiatach podwarszawskich. Pozostałą część regionu cechowała rzadka sieć miejska, z relatywnie małymi miastami. Największym miastem był – obok Warszawy – Płock (72 tys. w 1970 r.), pozostałe „duże” ośrodki, liczące ponad 40 tys. mieszkańców, to Pruszków, Otwock, Siedlce (stan na początku lat 1970.), ponad 30 tys. mieszkańców miały Żyrardów i Ursus. Ostrołękę i Ciechanów, które po 1975 r. awansowały do rangi miast wojewódzkich, w 1970 r. zamieszkiwało tylko 24 tys. osób. Warto w tym miejscu podkreślić, że wskazane wyżej Ostrołęka i Ciechanów, podobnie jak Płock czy Siedlce, sporo zyskały na wspomnianej reformie z 1975 r., która uczyniła je stolicami nowych województw. Odbyło się to w pewnym stopniu kosztem mniejszych miast, które przestały być ośrodkami powiatowymi. Z kolei Warszawa, w wyniku tej samej reformy, straciła status wiodącego ośrodka regionalnego, została pozbawiona zaplecza gospodarczo-społecznego. Zróżnicowanie społeczno-gospodarcze mazowieckich powiatów pokazuje tabela 4.

Tabela 4. Ludność powiatów Mazowsza w 1960 i 1973 r.

Powiaty	Powierzchnia ^a w km ²	Ludność w tys.		Ludność w miastach w % ogółu ludności		Zatrudnienie w przemyśle w tys.	
		1960	1973	1960	1973	1960	1973
Ciechanów	1244	81,5	85,2	25,1	31,0	x	4,2
Garwolin	1133	85,1	88,2	16,4	19,6	x	4
Gostynin	1118	69,4	71,9	19,0	23,3	x	3,5
Grodzisk Mazowiecki	736	73,2	92,1	31,2	43,8	x	8,7

Powiaty	Powierzchnia ^a w km ²	Ludność w tys.		Ludność w miastach w % ogółu ludności		Zatrudnienie w przemyśle w tys.	
		1960	1973	1960	1973	1960	1973
Grójec	1220	90,0	91,6	22,7	23,6	x	5,9
Łosice	1022	49,3	46,0	7,0	9,8	x	1,4
Maków Mazowiecki	1064	50,3	50,2	11,1	17,5	x	2,4
Mińsk Mazowiecki	1145	99,6	110,6	22,8	26,0	x	7,3
Mława	1002	65,3	68,1	25,1	31,7	x	3,4
Nowy Dwór Mazowiecki	946	90,8	114,2	37,9	40,9	x	6
Ostrolęka	1684	87,5	92,5	17,6	27,1	x	5,7
Ostrów Mazowiecka	1223	74,3	75	19,9	22,8	x	2,6
Otwock powiat	621	82,6	84,5	50,6	53,4	x	2,1
Otwock miasto	47	37,4	41,6	100,0	100,0	x	1,2
Piaseczno	551	85,4	102,6	43,2	43,8	x	12,4
Płock powiat	1331	91,1	89,6	2,7	3,0	x	1,6
Płock miasto	52	43,7	81,6	100,0	100,0	x	18,2
Płońsk	1224	80,2	77,3	12,8	16,3	x	2,7
Pruszków powiat	613	138,6	150,2	56,5	56,9	x	26,7
Pruszków miasto	19	38,0	45,4	100,0	100,0	x	11
Przasnysz	1465	60,7	64,2	17,4	22,5	x	2
Pułtusk	1007	64,4	65,7	25,3	29,2	x	3,4
Ryki	767	62,5	65,7	25,8	33,8	x	2,8
Siedlce powiat	1354	73,8	73,3	2,0	3,1	x	0,9
Siedlce miasto	32	33,2	41,6	100,0	100,0	x	7,5
Sierpc	1145	65,6	71,6	22,3	23,8	x	1,9
Sochaczew	819	75,2	80,8	29,5	34,4	x	7,3
Sokołów Podlaski	1131	64,9	60,8	12,7	16,9	x	2,1
Węgrów	1220	74,5	71,1	7,9	17,3	x	3,4
Wołomin	1047	146,6	165,1	51,7	57,4	x	10,2
Wyszków	787	47,2	53,6	13,2	24,8	x	3,2
Żuromin	707	38,4	36,7	6,5	10,8	x	0,8
Żyrardów miasto	11	30,4	33,8	100,0	100,0	x	10,7

^aW granicach z 1973 r.

Źródło: WUS 1974 a, s. 32-97

Ludność nierolnicza znajdowała zatrudnienie w trzech działach gospodarki: przemyśle, budownictwie i transporcie (tabela 5). Zważywszy na ówczesny ustrój gospodarczy, były to sektory zdominowane przez przedsiębiorstwa państwowe, w mniejszej skali spółdzielcze, które łącznie nazywano gospodarką uspołecznioną.

Tabela 5. Zatrudnienie w gospodarce uspołecznionej województwa warszawskiego w latach 1950–1973

Wyszczególnienie	1950	1960	1970	1973
	w tysiącach			
Województwo warszawskie – zatrudnienie^a w gospodarce uspołecznionej – stan w dniu 31 XII	187,0	295,6	463,8	535,5
w tym:				
przemysł	63,8	96,6	162,9	190,6
budownictwo	17,2	36,5	50,4	61,0
transport i łączność	20,6	37,2	55,5	59,7
handel	24,8	35,5	40,7	48,2
Przeciętne^b zatrudnienie w przemyśle uspołecznionym	78,8^c	90,7	159,8	187,2
w tym przemysł:				
elektromaszynowy	22,6	26,2	58,4	64,8
chemiczny	7,0	8,3	14,4	16,8
drzewno-papierniczy	7,0	7,3	13,3	13,9
lekki	16,1	17,0	22,1	23,3
spożywczy	14,7	17,6	25,3	27,8
Województwo warszawskie i m.st. Warszawa – zatrudnienie^a w gospodarce uspołecznionej – stan w dniu 31 XII	745,2^c	875,1	1160,2	1261,5^d
Przeciętne^b zatrudnienie w przemyśle uspołecznionym	212,9^c	257,0	382,1	401,1^d
w tym przemysł:				
elektromaszynowy	87,3	109,6	181,9	194,0
chemiczny	18,1	22,0	29,4	31,9
drzewno-papierniczy	.	12,6	19,2	19,9
lekki	30,8	35,5	42,7	43,2
spożywczy	28,8	33,7	43,7	45,4

^a Pełnozatrudnieni, bez uczniów. ^b Dane średnie w roku. ^c 1955 r. ^d 1972 r.

Dane powyższe wskazują na niemal trzykrotny wzrost zatrudnienia w sektorze pozarolniczym w województwie warszawskim i niemal dwukrotny przy uwzględnieniu Warszawy. Dokumentują także rolę Warszawy, w której zatrudnienie w gospodarce pozarolniczej było wyższe niż w całym województwie warszawskim. Dysproporcje te były szczególnie widoczne na początku badanego okresu, potem także się utrzymywały, niemniej uległy zmniejszeniu.

Podstawowym działem absorbującym zasoby pracy pozostawał przemysł, z biegiem lat poważnie wzrosła też rola budownictwa oraz transportu i łączności. W przypadku Warszawy zawrócić też należy uwagę na inne działy nieuwzględnione w tabeli (m.in. administracja czy edukacja). Gospodarczy obraz Mazowsza zmieniało przede wszystkim postępujące uprzemysłowienie, jak pokazuje tabela dotyczyło ono przede wszystkim kilku wskazanych gałęzi przemysłu, w szczególności elektromaszynowego, o czym piszę dalej.

Rozbudowa przemysłu i rekrutacja doń osób utrzymujących się także ze źródeł rolniczych wytworzyły grupę społeczną – chłoporobotników (pracujący zawodowo w przemyśle, dla których rolnictwo było dodatkowym źródłem dochodów). Miało to związek ze wspomnianym rozwojem strefy podwarszawskiej. Procesy urbanizacyjne rodziły problem niedoboru mieszkań, dotyczył on głównie Warszawy, ale też mniejszych uprzemysławiających się miast. Konieczny był rozwój budownictwa mieszkaniowego. Od połowy lat 1960. był on realizowany w technologii wielkiej płyty (tzw. fabryki domów), inwestorem były spółdzielnie mieszkaniowe i przedsiębiorstwa państwowe (tzw. mieszkania zakładowe, hotele robotnicze). W ten sposób na obrzeżach Warszawy oraz w przemysłowych ośrodkach podwarszawskich zaczęły wyrastać wielkie osiedla zuniformizowanych pod względem architektonicznym bloków mieszkalnych (budownictwo wielorodzinne). Niektóre z nich stały się swego rodzaju „sypialniami” dla rozbudowującej się stolicy.

W wyniku podziału administracyjnego z 1975 r. województwo warszawskie zostało zlikwidowane, zniesiono też podział na powiaty. Obszar województwa został podzielony na kilka jednostek administracyjnych, co przerwało jego historyczną ciągłość terytorialną i administracyjną. Podkreślić w tym miejscu należy, że niektóre nowe województwa (tabela 6) wchłonęły – oprócz powiatów województwa warszawskiego – także obszary należące do sąsiednich wobec warszawskiego województw (np. do województwa płockiego włączono północne krańce województwa łódzkiego, do siedleckiego – powiaty lubelskiego, z kolei południowe obszary województwa warszawskiego znalazły się w województwach skierniewickim i radomskim)²³. Niemniej 70–80% byłego województwa warszawskiego znalazło się we wskazanych w tabeli województwach (przy przesunięciach terytorialnych wskazanych wyżej). W tabeli 6. przedstawiono podstawowe charakterystyki województw, które w całości lub części „przejęły” obszar b. województwa warszawskiego i m.st. Warszawy.

²³ Suma terytoriów wskazanych w tabeli województw wynosiła 30 264 km², powierzchnia województwa warszawskiego z Warszawą przed podziałem administracyjnym 29 856 km².

Tabela 6. Podstawowe dane o województwach w latach 1975–1997

Wyszczególnienie	Stożeczne warszawskie	Ciechanowskie	Ostrołęckie	Płockie	Siedleckie
Lata 1975–1977					
Powierzchnia w km ² (1977)	3788	6362	6498	5117	8499
Ludność w tys. (1975)	2155	399	362	481	601
Ludność w miastach w % ogółu ludności (1975) – średnia dla Polski 55,7%	87,7	27,4	24,8	38,1	23,6
Liczba miast (1977)	27	9	9	9	12
Liczba gmin (1977)	32	45	38	44	66
Lata 1996–1997					
Powierzchnia w km ² (1997)	3788	6362	6498	5117	8499
Ludność w tys. (1996)	2415	437	410	522	662
Ludność w miastach w % ogółu ludności (1996) – średnia dla Polski 61,9%	88,4	39,8	36,1	49,8	32,6
Liczba miast (1996)	28	11	10	10	13
Liczba gmin (1996)	58	51	44	48	74
w tym miejskie	25 ^a	5	4	5	7

^aW tym 11 gmin m.st. Warszawa.

Źródło: GUS 1978, s. XLVIII-XLIX; GUS 1997, s. XL-XLV

Zaprezentowane w tabeli liczby pokazują, iż na przestrzeni wskazanego dwudziestolecia obszar województw nie uległ zmianie, z kolei ich ludność wzrosła o ok. 10%. Sieć miast była *de facto* stała (wzrost o 1–2 miasta). Nastąpił też wzrost urbanizacji, niemniej wskaźnik urbanizacji pozostawał niższy od średniej krajowej (z wyjątkiem woj. warszawskiego). Pośrednio, wskazuje to na nadal rolniczy charakter wskazanych województw.

Na bazie województw warszawskiego, ciechanowskiego, ostrołęckiego, płockiego i siedleckiego powstało, z lekkimi modyfikacjami, w 1998 r. województwo mazowieckie. Stało się ono największym i najbardziej ludnym województwem w kraju (5066,6 tys. osób, w 2018 r. powierzchnia województwa była taka sama jak w 1998 r., liczba ludności wzrosła do 5403,4 tys. osób). W 1998 r. liczba miast województwa wynosiła 83, w 2018 r. – 87; liczba gmin odpowiednio 325 i 314. W miastach zamieszkiwało w 1998 r. 64,2%, w 2018 r. było to 64,4% (aż 94% ludności miast mieszkało w miastach powyżej 10 tys. ludności; Warszawę zamieszkiwało 1991 tys. osób, czyli 57,2% ogółu ludności miejskiej; cały region warszawski zamieszkiwało 3075,5 tys. osób) [WUS 2002, s. XXIX; WUS 2019, s. 26, 218].

Na tle subregionów województwa przez cały okres wyróżniała się aglomeracja warszawska. Jej szkielet formować się zaczął w okresie międzywojennym, na bazie historycznych dalekobieżnych linii kolejowych oraz kolei dojazdowych, łączących ze stolicą podwarszawskie osady i miasta. W końcu lat 1930. niektóre z nich zostały zelektryfikowane (linie otwocka, grodzisko-żyrardowska, mińska, radzymińska, wilanowska, koleje do Grójca/Góry Kalwarii, Jabłonny i Karczewa). W tym też czasie wykształciły się funkcje obszaru warszawskiego i podwarszawskiego: mieszkaniowe, usługowe (w tym rekreacyjne), rolniczo-zaopatrzeniowe i przemysłowe.

W okresie powojennym, po odbudowie ze zniszczeń, aglomeracja warszawska pod względem ludnościowym rozrastała się bardziej dynamicznie niż reszta Mazowsza, co było przede wszystkim skutkiem łatwości znalezienia zatrudnienia przy niedoborze miejsc pracy w innych częściach województwa [Lijewski 1968, s. 37]. Władze państwowe, w okresie bezpośrednio powojennym, popierały imigrację do stolicy, natomiast od 1954 r. próbowały jej przeciwdziałać poprzez restrykcyjny system meldunkowy. Działania te spowodowały większy napływ ludności do strefy podmiejskiej: w latach 1946–1965 aż 65% przyrostu liczby ludności województwa dotyczyło 5 powiatów sąsiadujących z Warszawą. W 1966 r. ograniczeniami meldunkowymi objęto miasta i osiedla strefy podmiejskiej, co z kolei spowodowało tendencje osiedlania się ludności napływowej w miastach i osiedlach, które tymi ograniczeniami nie były objęte [Lijewski 1968, s. 33, 36]. Mimo to, proces imigracji i koncentracji ludności w Warszawie i wokół Warszawy postępował, w znacznym stopniu dotyczył osad sąsiadujących ze stolicą i obsługiwanych przez komunikację miejską (Jabłonna, Raszyn, Łomianki) czy też podmiejską kolej elektryczną (Komorów, Ożarów, Ossów, Halinów itd.). W latach 1970. istniał już system miast powiązanych organicznie ze stolicą [Śleszyński 2015, s. 21; Rakowski 1998, s. 91-110]. Związki ze stolicą dotyczyły nie tylko zatrudnienia, ale też edukacji, usług, służby zdrowia itd. Część osad/miast miała poniekąd charakter podwarszawskich „sypialni”.

W okresie 1950–2010 w miastach strefy podmiejskiej wzrost liczby ludności wyniósł 231%, a w miastach strefy przedmiejskiej – 214%. Największy, ponad trzykrotny wzrost populacji odnotowały Kobyłka, Łomianki, Nowy Dwór Mazowiecki, Piaseczno, Ząbki i Zielonka. Innym procesem, sprzyjającym kreacji związków podwarszawskich osad ze stolicą, było postępujące od lat 1970. nabywanie przez zamożną ludność Warszawy domków/dacz „za miastem”. Dzięki temu szereg miejscowości zmieniło swój charakter (Konstancin, Podkowa Leśna, Anin itd.). Z czasem niektóre z osad strefy przedmiejskiej zostały wchłonięte przez Warszawę, wraz z poszerzaniem jej granic. Procesy rozwoju miast i osad aglomeracji warszawskiej pokazuje tabela 7.

Tabela 7. Ludność miast aglomeracji warszawskiej w latach 1950–2010

Miasto	1950	1960	1970	1978	1988	2002	2010	1950 = 100
	w tysiącach							
Strefa PSI i PSE^a	287,0	391,5	453,9	513,2	565,7	610,7	653,2	227,6
Strefa PSI	227,2	311,0	361,6	410,4	448,5	486,6	525,0	231,1
Łomianki	3,3	5,3	7,4	8,5	10,5	14,2	16,4	491,2
Ząbki	6,0	11,5	16,2	17,1	16,2	21,9	27,6	462,0
Nowy Dwór Mazowiecki	7,0	10,4	17,1	21,4	26,4	27,4	27,7	396,6
Kobyłka	5,2	8,0	11,0	11,8	13,0	17,1	19,3	371,7
Legionowo	14,5	21,8	23,2	36,5	50,1	50,4	51,6	356,5
Piaseczno	12,1	15,4	20,6	22,8	24,2	33,0	41,2	341,5
Zielonka	5,4	9,6	12,7	14,0	14,7	16,7	17,4	323,2
Marki	9,6	13,5	14,9	15,6	15,0	21,0	26,1	271,5
Wołomin	15,2	21,4	24,2	29,8	36,1	36,5	37,0	243,6
Sulejówek	7,8	12,2	14,4	15,5	16,3	18,2	19,0	242,7
Piastów	10,2	14,5	17,5	19,0	24,0	23,5	23,0	225,2
Józefów	9,2	14,1	14,7	14,6	14,3	16,9	19,8	215,6
Ożarów Mazowiecki	4,4	5,7	6,5	7,0	7,2	7,9	8,6	197,3
Błonie	6,7	9,7	11,5	12,8	12,4	12,2	12,3	185,4
Pruszków	31,2	38,7	44,0	49,1	53,4	54,5	56,5	181,1
Grodzisk Mazowiecki	15,7	18,7	20,3	22,9	24,6	25,8	28,1	178,8
Otwock	27,7	36,3	40,2	47,1	45,1	42,6	44,2	159,8
Brwinów	8,2	10,3	10,9	11,1	10,9	11,5	12,3	150,7
Milanówek	11,8	14,6	14,7	14,9	14,6	15,2	16,1	135,7
Konstancin-Jeziorna	12,8	15,4	16,2	15,7	16,2	16,3	16,9	131,3
Podkowa Leśna	3,3	3,9	3,4	3,3	3,4	3,7	3,8	116,1
Strefa PSE	59,8	80,5	92,4	102,8	117,2	124,1	128,2	214,4
Mińsk Mazowiecki	13,1	20,6	25,4	29,2	34,1	36,3	38,4	292,8
Thuszcz	2,8	4,1	4,3	4,6	6,0	7,1	7,5	273,4
Mszczonów	2,6	3,3	3,8	4,9	5,8	6,3	6,3	243,6

Miasto	1950	1960	1970	1978	1988	2002	2010	1950 = 100
	w tysiącach							
Góra Kalwaria	5,6	7,2	8,3	10,7	10,7	11,0	11,4	205,6
Karczew	5,1	6,3	6,5	6,6	8,8	10,6	10,3	202,9
Serock	2,0	2,5	2,8	2,8	2,8	3,5	4,0	202,5
Radzymin	5,1	6,6	7,6	7,8	7,5	7,5	9,1	180,2
Żyrardów	23,7	29,9	33,7	36,4	41,6	41,7	41,1	173,9

^a PSI – strefa podmiejska (intensywna); PSE – strefa przedmiejska (ekstensywna). Nie uwzględniono Halinowa.

Źródło: P. Śleszyński 2012, s. 22

Rozwój aglomeracji stołecznej znacznie wyprzedził rozwój mieszkalnictwa. W końcu lat 1980. aglomeracja, w granicach nieco szerszych niż byłego województwa stołecznego, charakteryzowała się niedoborem mieszkań szacowanym na 250–300 tys. [Śleszyński 2012, s. 23]. Kryzys budownictwa mieszkaniowego pogłębił się w pierwszej dekadzie transformacji, dopiero w końcu lat 1990. inwestycje w tym zakresie przyspieszyły. Niemniej imigracyjna atrakcyjność ośrodka warszawskiego (praca, edukacja, możliwości wyższych zarobków, aspiracje itd.) tworzyła i nadal tworzy permanentną presję mieszkaniową, skutkując niedoborem mieszkań i ich wysokimi cenami. Oczywiście popyt mieszkaniowy zależny jest także od innych czynników wspólnych dla całego kraju (dostępność kredytów, wysokość czynszów, ceny gruntów itd.). Jak pisze Śleszyński, rozrost aglomeracji wyprzedzający rozwój systemu komunikacyjnego, stał się w ostatnich latach istotną barierą jej rozwoju. Z drugiej strony obserwowane są procesy migracji rezydencjalnych w strefie zewnętrznej Warszawy mające cechy klasycznej suburbanizacji, podobnej do wysoko rozwiniętych krajów Zachodu [Śleszyński 2012].

3. Gospodarka regionu

Region mazowiecki, w szczególności okręg warszawski wraz ze stolicą, zostały bardzo silnie zniszczone podczas drugiej wojny światowej. Straty dotyczyły majątku rzeczowego, nieruchomości i infrastruktury. Zniszczeniu uległo ok. 90% budynków fabrycznych, część maszyn została podczas wojny wywieziona do Niemiec, demontaże dotyczyły mienia w największych zakładach. Według szacunków Biura Odszkodowań Wojennych straty rzeczowe na terenie Warszawy stanowiły 34% ogółu strat dotyczących „ziem dawnych”, straty w województwie warszawskim ponad 7%; w innych województwach straty nie przekraczały 9% ogółu strat na „ziemiach dawnych” [BOW 1947, s. 46].

Okres bezpośrednio powojenny to przede wszystkim odbudowa ze zniszczeń i przywracanie funkcjonowania gospodarki. Procesy te następowały w warunkach fundamentalnych zmian własnościowych (dekrety o reformie rolnej i ustroju rolnym z lat 1944–1946, ustawa

o nacionalizacji przedsiębiorstw w najważniejszych działach gospodarki ze stycznia 1946 r., dekret z października 1945 r. o komunalizacji gruntów w Warszawie, „bitwa o handel” w 1947 r., likwidacja banków prywatnych realizowana od 1945 r. itd.). Szacuje się, że odbudowa ze zniszczeń została w istotnej części regionu zakończona w 1949 r.²⁴

Aż do połowy lat 1960. podstawowym działem gospodarki, z punktu widzenia źródeł utrzymania ludności, pozostawało rolnictwo. Cechowało je poważne zróżnicowanie, w odniesieniu do wydajności mierzonej obsadą zwierząt hodowlanych (tabela 8), co wynikało z nastawienia się na tenże profil produkcji w związku z rozbudową zakładów przetwórstwa mięsnego i zaopatrywaniem Warszawy (Garwolin, Ryki, Siedlce, Sokołów); różnice dotyczące wysokości plonów zbóż nie były zbyt duże (odstawał in plus powiat płocki, płoński i pruszkowski). Podkreślić należy także rozwój produkcji hodowlano-mlecznej – związanej z rozbudowywanym przemysłem mleczarskim – w powiatach ostrołęckim, garwolińskim, ryckim, mińskim, radzywińskim czy węgrowskim.

Tabela 8. Wskaźniki rolne powiatów województwa warszawskiego w 1960 i 1973 r.

Powiat	Plony 4 zbóż w q/ha		Trzoda chlewna na 100 ha użytków rolnych	
	1960	1973	1960	1973
Ciechanów	13,5	27,1	67,8	98,0
Garwolin	17,4	24,7	115,1	171,9
Gostynin	15,4	24,7	71,6	111,1
Grodzisk Mazowiecki	14,9	26,2	65,9	101,7
Grójec	16,5	25,3	76,6	83,3
Łosice	14,7	25,6	87,3	156,5
Maków Mazowiecki	12,9	26,5	71,2	129,9
Mińsk Mazowiecki	15,1	25,5	93,6	156,1
Mława	12,6	24,6	53,4	90,6
Nowy Dwór Mazowiecki	13,9	24,1	51,1	141,4
Ostrołęka	13,7	21,5	56,9	109,1
Ostrów Mazowiecka	13,6	25,1	87,2	150,7

²⁴ Olbrzymim przedsięwzięciem była odbudowa Warszawy, z procesem tym związany był dekret z października 1945 r. o komunalizacji gruntów w Warszawie. Proces odbudowy trwał do połowy lat 1960. W jej trakcie odtworzono gros przedsiębiorstw i infrastruktury komunikacyjnej.

Powiat	Plony 4 zbóż w q/ha		Trzoda chlewna na 100 ha użytków rolnych	
	1960	1973	1960	1973
Otwock	13,0	22,7	66,2	144,8
Piaseczno	17,2	25,7	57,7	84,1
Płock	18,1	30,0	88,5	148,8
Płońsk	14,0	28,6	69,3	128,5
Pruszków	17,6	32,0	49,2	92,5
Przasnysz	12,2	22,5	55,1	89,3
Pułtusk	17,5	27,2	77,0	136,0
Ryki	15,6	23,9	104,2	184,8
Siedlce	15,2	25,6	92,9	162,4
Sierpc	14,6	26,1	66,7	126,8
Sochaczew	17,5	27,8	63,0	110,0
Sokołów Podlaski	15,7	27,0	100,9	152,7
Węgrów	14,2	24,2	88,0	142,0
Wołomin	15,6	22,6	73,1	125,6
Wyszków	12,8	24,7	75,2	146,9
Żuromin	13,7	20,9	39,5	89,2

Źródło: WUS 1974a, s. 32-97

Rolnictwo Mazowsza było silnie zróżnicowane pod względem modelu gospodarstw i charakteru upraw. Różnice generowało m.in. położenie wobec aglomeracji warszawskiej: inny charakter miały gospodarstwa produkujące na rynek stolicy (intensywna hodowla nastawiona na produkcję mięsa, mleka oraz uprawa owoców i warzyw), inny w powiatach położonych z dala od dużych ośrodków miejskich (produkcja zbożowa, ziemniaki, hodowla mieszana). Pod względem struktury powierzchniowej dominowały małe i średnie gospodarstwa prywatne (średnia powierzchnia na początku lat 1970. to ok. 6 ha). W regionie podwarszawskim rolnictwo było bardziej rozdrobnione, na co wpływał jego owocowo-warzywny charakter, ale także parcelacja gospodarstw związana z osadnictwem podmiejskim. Rolnictwo pozostałych regionów cechowały wyższe powierzchnie gospodarstw oraz zbożowo-ziemniaczany charakter upraw, z pewną specjalizacją w zakresie hodowli. Warto podkreślić specyfikę południowego Mazowsza pod względem znaczącej roli sadownictwa – jedno z przodujących miejsc w kraju pod względem produkcji sadowniczej. Jej rozwój nastąpił od lat 1970. wraz z rozwojem przetwórstwa owocowo-warzywnego w regionie (pisze o tym w części przemysłowej). W tymże okresie nastąpił też rozwój produkcji hodowlanej. W 1974 r. województwo było największym producentem trzody chlewnej, liczącym się pro-

ducentem owoców (28% produkcji krajowej) i warzyw (14%), w mniejszej skali mleka czy mięsa (po 11%) [WUS 1974b, s. 7].

O zmianie struktury gospodarki regionu decydowały przede wszystkim procesy przemysłowe, które przebiegały odmiennie w obrębie aglomeracji warszawskiej i samej stolicy oraz na obszarach położonych na obrzeżach województwa. Decydowały o tym tradycje przemysłowe przynależne poszczególnym ośrodkom, ale także polityka inwestycyjna państwa. Inwestycje kierowane do sektora przemysłowego stanowiły średnio 1/3 ogółu inwestycji państwowych w województwie (tabela 9).

Tabela 9. Przeciętne roczne nakłady inwestycyjne^a w gospodarce województwa warszawskiego^b w latach 1950–1973

Lata	Sektor prywatny i państwowy (uspołeczniony)				Sektor państwowy (uspołeczniony)				
	ogółem w mld zł	w % z ogółem			ogółem w mld zł	w % inwestycji ogólnokrajowych	w % z ogółem		
		przemysł	rolnictwo	transport i łączność			przemysł	rolnictwo	transport i łączność
1950–55	2,8	5,1	.	.	.
1956–60	4,2	5,3	.	.	.
1961–65	9,0	34,4	18,8	14,4	7,4	6,2	41,7	13,4	17,4
1966–70	13,4	34,3	21,6	11,2	9,3	5,2	42,5	16,3	13,8
1971–73	19,4	34,5	21,6	13,9	15,5	5,6	43,2	13,0	17,4

^aW cenach stałych z 1971 r. ^bDane nie obejmują m. st. Warszawy. Inwestycje w gospodarce uspołecznionej wynosiły w latach 1960. średnio 10 mld zł z tendencją rosnącą (od 8,7 mld zł w 1960 r. do 11,3 mld w 1969 r.), w 1972 r. sięgały 16,4 mld zł.

Źródło: WUS 1974b, s. 27-28; WUS 1974a, s. 188-189; GUS 1973, s. 18

Zaprezentowane dane wskazują kilka zjawisk i procesów: poziom inwestycji w województwie zaczął wyraźniej rosnać w latach 1960.; kwoty inwestycji dotyczących „peryferyjnego” Mazowsza były co do skali porównywalne z inwestycjami lokowanymi w m.st. Warszawa; udział inwestycji lokowanych w województwie (bez Warszawy) stanowił stały odsetek inwestycji ogólnokrajowych (średnio 5,8%). Dodajmy, że ludność województwa (bez Warszawy) stanowiła 7,5–8% ludności kraju. Inwestycje trafiały w pierwszej kolejności do przemysłu (ponad 40% inwestycji w gospodarce uspołecznionej), na drugim miejscu był transport i łączność oraz rolnictwo, następnie gospodarka mieszkaniowa i komunalna (średnio 10%). Pozostałe inwestycje dotyczyły budownictwa, handlu, nauki i oświaty itd.

Budowę istotnej części zakładów rozpoczęto na przełomie lat 1940. i 1950. wraz z początkiem industrializacji w ramach planu sześcioletniego z lat 1950–1955²⁵. Profil niektórych zakładów przemysłu maszynowego został częściowo dostosowany do zimnowojennych warunków politycznych, a po odprężeniu w relacjach Wschód-Zachód, przemysł produkujący na cele wojskowe zaczął przestawiać na produkcję cywilną. Wyraźny wzrost inwestycji od lat 1960. w sensie rzeczowym był związany z wielkimi projektami tamtej epoki. Szczególny nacisk został położony na przemysł maszynowy, chemiczny i elektrotechniczny. Nowe inwestycje skoncentrowane były w regionie płockim i warszawskim. Do najważniejszych należała rozpoczęta w 1961 r. budowa Zakładów Rafineryjnych i Petrochemicznych w Płocku (poprzedzała budowę rurociągu naftowego „Przyjaźń”), rozbudowa zakładów w Ursusie (produkcja traktorów) oraz Fabryka Maszyn Żniwnych w Płocku. Od końca lat 1960. oraz w latach 1970. pojawiły się większe inwestycje w regionie siedleckim, ostrołęckim i ciechanowskim²⁶. Miało to prowadzić do bardziej proporcjonalnego rozwoju regionów słabo uprzemysłowionych – w okresie tym realizowano politykę deglomeracji, której celem było, m.in. przenoszenie zakładów przemysłowych z wielkich ośrodków na prowincję [Misztal 1998]²⁷. W sumie do połowy lat 1970. (przed likwidacją województwa warszawskiego) powstało ponad 120 dużych i średnich zakładów przemysłowych, odbudowano i rozbudowano – często zmieniając profil produkcji – zakłady przedwojenne. Ośrodkami przemysłowymi średniej wielkości stały się Ostrołęka, Wyszki, Ciechanów czy Siedlce lokalizujące zakłady o różnym profilu. Najważniejsze inwestycje przemysłowe realizowane na Mazowszu przedstawiono w aneksie.

W strukturze przemysłu województwa dominującymi stały się przemysły: maszynowy i elektromaszynowy, chemiczny oraz spożywczy. Przemysł maszynowy i elektromaszynowy związane były z regionem warszawskim i podwarszawskim, do branży tej zaliczyć należy z jednej strony zakłady przemysłu samochodowego w Warszawie, z drugiej zakła-

²⁵ Związane z tym było także dostosowanie infrastruktury kolejowej: linia Radom–Tomaszów Mazowiecki (1948–1949) oraz Siedlce–Góra Kalwaria–Skierniewice (1954) miały umożliwić przewóz transportów wojennych.

²⁶ W latach 1960. zbudowano lub rozbudowano m.in.: Zakłady Eksploatacji Kruszywa w Zegrzu, Zakłady Papiernicze w Jeziornie, Siedleckie Zakłady Przemysłu Dziewiarskiego w Siedlcach, Zakłady Tkanin Technicznych w Żyrardowie, Zakłady Sprzętu Instalacyjnego w Gostyninie, Ostrołęcką Fabrykę Celulozowo-Papierniczą, Fabrykę Mebli i Urządzeń Wnętrz w Wyszki, spichrz i młyn w Siedlcach, Zakłady Mechaniczne „Ursus”, Fabrykę Maszyn Żniwnych w Płocku, Zakłady Przemysłu Gumowego w Piastowie (dział produkcji gumo-metal), Tarchomińskie Zakłady Farmaceutyczne (antybiotyki i witamina B12), Hutę Szkła im. F. Paplińskiego w Wołominie (budowa oddziału szkła technicznego), Zakłady Przemysłowe „1 Maja” w Pruszkowie, Fabrykę Urządzeń Mechanicznych w Warce, Fabrykę Tarcz Ściernych w Grodzisku, Chodakowskie Zakłady Włókien Sztucznych, Grodzkie Zakłady Farmaceutyczne, Hutę Szkła Opakowaniowego w Wyszki (oddział automatycznej produkcji butelek), Zakłady Mięsne w Płocku, modernizację cukrowni w Małej Wsi, wytwórnia pasz w Sierpcu, Mazowieckie Zakłady Tłuszczowe w Nowym Dworze, Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego w Mińsku Mazowieckim.

²⁷ W ramach deglomeracji zbudowano filie następujących zakładów warszawskich: w Pułtusk – filia Zakładu Wytwórczego Lamp Elektrycznych im. R. Luksemburg, w Nasielsku filia Zakładów Wytwórczych Elektronowych Przyrządów Pomiarowych, w Węgrowie filia Zakładów Wytwórczych Urządzeń Telekomunikacyjnych, w Kobyłce, Ostrowi Mazowieckiej Zawistach k. Małkini – filie Warszawskich Zakładów Radiowych, w Glinie k. Otwocka – filię Warszawskiej Wytwórni Wyrobów Elektrotechnicznych.

dy Ursus pod Warszawą i liczne zakłady w miejscowościach podwarszawskich. Przemysł chemiczny to przede wszystkim rafineria w Płocku i mniejsze firmy w miejscowościach podwarszawskich. Ważnym ośrodkiem przemysłu lekkiego pozostawał Żyrardów. Fabryka wyrobów lnianych została w 1947 r. przemianowana na Państwowe Zakłady Włókiennicze nr 1 w Żyrardowie. Decyzją władz ministerialnych z 1951 r. podzielono je na kilka specjalistycznych zakładów, w latach 1952 i 1957 wprowadzono kolejne reorganizacje, a w 1955 r. zmieniono nazwę na „Zakłady Przemysłu Lniarskiego im. Rewolucji 1905 roku”. W ten sposób powstały: Żyrardowskie Zakłady Przemysłu Lniarskiego im. Rewolucji 1905 r. „Żyrardów”, Żyrardowskie Zakłady Przemysłu Bawełnianego, Żyrardowskie Zakłady Przemysłu Pończoszniczego „Stella”, Żyrardowskie Zakłady Przemysłu Odzieżowego „Poldres” oraz Żyrardowskie Zakłady Tkanin Technicznych im. Kasprzaka [Zwoliński 1970]. Przedsiębiorstwo zatrudniało ponad 50% czynnych zawodowo mieszkańców miasta, produkowało także na rynki zagraniczne, m.in. do Francji, Grecji, Wenezueli czy Anglii. Schyłek i upadek zakładów nastąpił po transformacji lat 1990. [Zwoliński 2004].

Przemysł spożywczy stanowiły liczne zakłady młynarskie, drobiarskie, mięsne itd. rozproszone w licznych miejscowościach Mazowsza (Ciechanów, Grójec, Mława, Płock, Płońsk, Siedlce, Sierpc, Sochaczew, Szymanów, Otwock oraz w samej Warszawie – zakłady zbożowo-młynarskie, mięsne, mleczarskie). Podlegały one okręgowym strukturom branżowym, np. Okręgowemu Przedsiębiorstwu Przemysłu Zbożowo-Młynarskiego „PZZ” w Warszawie (powstało w 1945 r., Polskie Zakłady Zbożowe i Polskie Zakłady Młynarskie, od 1948 r. jako Okręgowe Polskie Zakłady Zbożowo-Młynarskie, potem ulegało kilku reorganizacjom). W końcu lat 1960. oraz latach 1970. rozbudowano przetwórstwo owocowo-warzywne w ramach przedsiębiorstwa „Hortex”. Było to w latach 1980. największe przedsiębiorstwo przetwórstwa owocowo-warzywnego w krajach tzw. demokracji ludowej, specjalizowało się w produkcji koncentratów owocowych. Przedsiębiorstwo, po licznych przekształceniach i procesie prywatyzacji, przetrwało do czasów obecnych, acz jego pozycja rynkowa jest nieporównywalna z tą sprzed 40 lat.

W latach 1970. nastąpił rozwój przemysłów uznawanych współcześnie za nowoczesne. Dynamicznie rozwijał się np. przemysł elektroniczny, jak pisze Greg Linden, dekada lat 1970. stanowiła szczyt rozwoju polskiej elektroniki użytkowej, elektromechanicznych przełączników telefonicznych i komputerów [Linden 1998]. Przedsiębiorstwa z tej branży skupione były w powstałym w 1964 r. Zjednoczeniu Przemysłu Automatyki i Aparatury Pomiarowej „Mera”, które rozwinęło podległe mu zakłady w latach 1970. W skład zjednoczenia wchodziły m.in. zakłady Mera-Błonie w Błoniu i kilka zakładów w Warszawie (Meramat, Meratronik, Mera-Pnefal i inne). Produkcję komputerów prowadzono przede wszystkim we wrocławskich Zakładach Elektronicznych ELWRO (komputery Odra, prace trwały od lat 1960.). W Zakładach Systemów Minikomputerowych MERA w końcu lat 1970. uruchomiono produkcję minikomputerów [Nowakowski 2008]²⁸. W latach 1970. zbudowano lub

²⁸ Oba zakłady należały do Zjednoczenia Przemysłu Automatyki i Aparatury Pomiarowej „Mera”, które dysponowało kilkunastoma zakładami produkującymi maszyny liczące, sprzęt elektroniczny, elementy towarzyszące i podzespoły. Polska miała w tej dziedzinie dość duże osiągnięcia, Zakłady Elwro uznawano za wzorcowe, a maszyny Odra 1304 i 1305 za najlepsze w Europie Środkowej.

zmodernizowano produkcję w zakładach TEWA (mikroelektronika), TOMI i Fonika [Hutnik, Pachniewicz 1994; Frącki 2015]. Rozwój elektroniki oparty był na rozbudowie baz podzespołów elektronicznych, uruchomiono dwie linie produkcyjne układów scalonych na licencji japońskiej i francuskiej, linię układów scalonych oraz przyrządów optoelektronicznych działającą na podstawie własnych opracowań. Polska mikroelektronika znalazła się w czołówce krajów socjalistycznych, tuż po ZSRR, a dystans technologiczny wobec rozwiniętych krajów zachodnich oceniano na 5–6 lat. Istniały szanse na dalszy rozwój tej dziedziny, niestety kryzys lat 1979–1982 spowodował regres, który powiększał się w kolejnych latach. W warunkach izolacji wobec Zachodu, przemysł elektroniczny popadł w stagnację z powodu braku inwestycji i nowych technologii.

Duże inwestycje dotyczyły też energetyki. Wymienić tu należy elektrownie w Ostrołęce, Kozienicach oraz Pruszkowie, w Warszawie powstały elektrownie Żerań i Siekierki. Dużą inwestycją była budowa zbiornika wodnego na rzece Bug w Dębem oraz kanału Żerań–Zegrze wraz z elektrownią na zaporze wodnej. Powstały też mniejsze elektrownie, czasem przy dużych zakładach przemysłowych. Produkcja mazowieckich zakładów energetycznych była niewystarczająca na potrzeby województwa, przez cały czas zasilane ono było dostawami energii z elektrowni z innych części kraju.

Kolejnym sektorem, w którym dokonywano dużych inwestycji była komunikacja. Jakość infrastruktury w regionie należała, poza węzłem warszawskim, do słabo rozwiniętych i wymagała rozbudowy i modernizacji. W zakresie infrastruktury drogowej zostały przebudowane i zmodernizowane szlaki dojazdowe do Warszawy, ulepszono drogi lokalne o twardej nawierzchni. Na początku lat 70. większość miast połączona była siecią autobusową (łączyła ona prawie 3600 miejscowości), sieć telefoniczna docierała do każdego sołectwa (nie oznacza to oczywiście, że telefon był w każdym domu; zazwyczaj był w szkole; liczba sołectw wynosiła 6,0 tys.). Warszawa i miejscowości na kierunku południowym zyskały dzięki zbudowanej w latach 70. trasie szybkiego ruchu do Katowic (tzw. gierkówka, 280 km). W samej Warszawie zbudowano dwie nowoczesne trasy: Łazienkowską i Wisłostradę. W zakresie komunikacji kolejowej postępował proces elektryfikacji – długość linii zelektryfikowanych wzrosła z 3,8 tys. km do 6,9 tys. km; odsetek linii zelektryfikowanych z 16,6% ogółu linii normalnotorowych do 28,2% w połowie lat 70.; proces ten był kontynuowany w kolejnych latach, w końcu lat 90. zelektryfikowanych było 72% linii normalnotorowych. Została też zakończona elektryfikacja sieci dojazdowej do Warszawy. Wielką inwestycją była oddana do użytku w 1977 r. Centralna Magistrala Kolejowa, która umożliwiała ruch szybkich pociągów do Katowic i Krakowa. Realizowano też modernizację transportu lotniczego (port lotniczy Okęcie) kupując nowe samoloty odrzutowe dalekiego zasięgu.

W epoce gierkowskiej nastąpiła ostatnia faza socjalistycznej industrializacji. Kryzys gospodarczy, który miał miejsce w końcu lat 70. i pogłębił się w dekadzie lat 80., spowodował redukcję inwestycji, w zasadzie kontynuowano stare projekty, nowe dotyczyły m.in. przemysłu elektrotechnicznego i zlokalizowane były w Warszawie i okręgu warszawskim. W latach 90. rozpoczął się proces deindustrializacji regionu, stopniowo zakłady przemysłowe były prywatyzowane, likwidowane albo restrukturyzowane, zazwyczaj okupione to było redukcją zatrudnienia (obraz procesu deindustrializacji w sposób syntetyczny oddają

wskaźniki zatrudnienia w przemyśle oraz produkcji przemysłowej – tabela 10). Bezrobocie dotknęło szczególnie ośrodki położone dalej od okręgu stołecznego, zwłaszcza wokół monokulturowych zakładów, jak np. włókiennictwo w Żyrardowie. W samej Warszawie i okręgu około stołecznym ubytek miejsc pracy w przemyśle był rekompensowany tworzeniem nowych w sektorze usług czy administracji²⁹.

Tabela 10. Zatrudnienie w przemyśle i produkcja przemysłowa w województwach mazowieckich w latach 1975–1997

Wyszczególnienie	Stołeczne warszawskie	Ciechanowskie	Ostrołęckie	Płockie	Siedleckie
Lata 1975–1977					
Zatrudnienie w przemyśle (uspołecznionym) na 1000 ludności (1977)	143	58	66	106	68
Zatrudnienie w przemyśle (uspołecznionym) na 1000 ludności (1977) w relacji do średniej dla Polski równej 139	102,8	41,7	47,5	76,3	48,9
Produkcja globalna przemysłu (uspołecznionego) na 1 mieszkańca w tys. zł (1977)	67	22	31	81	26
Produkcja globalna przemysłu (uspołecznionego) na 1 mieszkańca w tys. zł (1977) w relacji do średniej dla Polski równej 58 tys. zł	115,5	37,9	53,4	139,7	44,8
Lata 1996–1997					
Zatrudnienie w przemyśle na 1000 ludności (1996) ^a	136	44	47	75	52
Zatrudnienie w przemyśle na 1000 ludności (1996) ^a w relacji do średniej dla Polski równej 89,0	152,8	49,4	52,8	84,3	58,4
Produkcja sprzedana przemysłu na 1 mieszkańca w zł (1996)	14 445	3939	4738	15348	3766

²⁹ Dawne obszary fabryczne przez wiele lat stały opuszczone, od początku XXI w. zaczęto na ich obszarze budować biurowce bądź osiedla mieszkaniowe. Proces ten stał się bardzo widoczny w Warszawie (Wola, Powiśle, część Mokotowa, Pragi, Bielan itd.). Podobnie w Ursusie, część pofabrycznych terenów od 2006 r. zaczęto przebudowywać na lofty.

Wyszczególnienie	Stożeczne warszawskie	Ciechanowskie	Ostrołęckie	Płockie	Siedleckie
Produkcja sprzedana przemysłu na 1 mieszkańca w zł (1996) w relacji do średniej dla Polski równej 7639 zł	189,1	51,6	62,0	200,9	49,3

^a Dane dotyczą zatrudnionych na podstawie stosunku pracy (w przeliczeniu na pełnozatrudnionych).

Uwaga: zatrudnienie w przemyśle oraz produkcja przemysłu z uwagi na zamiany klasyfikacji działu przemysł oraz zmianę struktury własnościowej w podanych okresach nie są w pełni porównywalne, pokazują natomiast różnice między województwami w obu wskazanych okresach oraz relację w stosunku do średniej dla kraju.

Źródło: GUS 1978, s. XLVIII-XLIX; GUS 1997, s. XL-XLV

Zaprezentowane w tabeli liczby pokazują z jednej strony regres dotyczący zatrudnionych w przemyśle, z drugiej – relatywną poprawę w tym zakresie w stosunku do reszty kraju, ilustrują to wskaźniki zatrudnienia w przemyśle i wartości produkcji w stosunku do średniej krajowej w przeliczeniu na 1 mieszkańca³⁰. Jednocześnie pogłębił się dystans przemysłowy wskazanych województw wobec województwa stołecznego warszawskiego. Proces deindustrializacji silniej dotknął wskazane województwa niż województwo stołeczne³¹. Wskaźniki doń zbliżone notowało jedynie województwo płockie. Dodajmy, że w przemyśle warszawskim w 1975 r. zatrudnionych było 242 tys. pracowników, w 1988 r. – 192 tys., w 1991 – 134 tys. a w 1993 – 120 tys. W całym Warszawskim Okręgu Przemysłowym (WOP) zatrudnionych było w 1993 r. 260 tys. osób, co stanowiło 8% zatrudnionych w całym polskim przemyśle; udział WOP w produkcji sprzedanej przemysłu wynosił 10%, co stawiało go na pierwszym miejscu wśród polskich okręgów przemysłowych [Morawski 2015, s. 268].

Proces transformacji i prywatyzacji skutkowało oczywiście przesunięciami zatrudnienia w całej gospodarce, spadało zatrudnienie w sektorze państwowym, rosło w sektorze prywatnym. W województwie warszawskim liczba pracujących w sektorze prywatnym w 1997 r. była dwukrotnie wyższa niż w sektorze publicznym (łącznie z administracją); w pozostałych województwach mazowieckich liczba pracujących w sektorze prywatnym była ok. 2–3-krotnie wyższa niż w sektorze publicznym. Podobnie rzecz się miała z produkcją: sektor prywatny wytwarzał jej 4–5-krotnie więcej, przy czym występowały różnice między województwami wynikające ze struktury ich gospodarki: w województwie warszawskim produkcja sektora prywatnego była o 60% wyższa niż sektora publicznego, z kolei w województwie płockim było odwrotnie: produkcja sektora publicznego była 4-krotnie wyższa niż prywat-

³⁰ Procesy kryzysowe w latach 1975–1986 przedstawił m.in. G. Gorzelak 1988.

³¹ Proces deindustrializacji w pierwszym okresie transformacji bardzo silnie dotknął także aglomerację warszawską [Misztal 1998].

nego, co było oczywiście zasługą zakładów płockich [GUS 1997, s. 346-347]. Proporcje te ulegały zmianie na rzecz sektora prywatnego w kolejnych latach wraz z procesem prywatyzacji. W województwie mazowieckim (w granicach po 1998 r.) w latach 1990–2001 prywatyzacji poddano 611 przedsiębiorstw państwowych, z tego skomercjalizowano 154, zlikwidowano 202, prywatyzacją bezpośrednią objęto 255 [WUS 2002, s. 423].

Proces transformacji zmienił obraz przemysłu regionu. W Warszawie przetrwały nie-liczne zakłady w zredukowanej postaci ze zmodyfikowanym profilem produkcji. Dla przykładu, dawna Huta Warszawa funkcjonuje jako Huta Lucchini; zakłady Ursus poddawane procesowi restrukturyzacji od 1998 r. ogłosiły w 2003 r. upadłość, poszukiwanie inwestora zagranicznego nie przyniosło efektów, produkcja kontynuowana była w niewielkiej skali jako montaż. Nowe, duże zakłady należą do wyjątków, można tu wymienić fabrykę pieluch Pampers koncernu Procter&Gamble na warszawskim Targówku czy zakłady francuskiego koncernu Danone na Woli (zamknięte w 2015 r.). Warszawa pozostała też ważnym ośrodkiem przemysłu elektrotechnicznego, lotniczego oraz zbrojeniowego, w tym zrzeszonego w Polskim Holdingu Obronnym sp. z o.o. (d. Grupa „Bumar”). W regionie podwarszawskim oraz innych miastach województwa powstały też nowe firmy, często na bazie dawnych zakładów, często z udziałem kapitału zagranicznego [Morawski 2015; Misztal 1998]. Wymienić tu można zakłady Zepher International w Sochaczewie, wytwórnię Coca-coli w Radzyminie, a także liczne zakłady przemysłu rolno-spożywczego w subregionie płockim, siedleckim czy radomskim.

Dynamika wzrostu gospodarczego Mazowsza w latach 2000–2018 wynosiła ok. 4,5% i była wyższa od średniej krajowej. Jednocześnie deindustrializacja spowodowała, że współczesne Mazowsze stało się regionem relatywnie nisko uprzemysłowionym, wzrosła natomiast rola sektora usług. Pokazują to statystyki zatrudnienia (tabela 11), ale też struktura wartości dodanej wytwarzanej na terenie województwa: w 1998 r. udział przemysłu wynosił 19,5%, usług rynkowych 47,7%, usług nierynkowych 10,4%, budownictwa 6,5%, rolnictwa 3,6%; w 2017 r. odpowiednio: 17,6%, 37,3%, 25,4%, 6,7% i 3,0%. Udział produkcji sprzedanej przemysłu w produkcji krajowej na początku XXI w. oraz w 2018 r. wynosił 20%. Rośnie natomiast udział województwa w krajowym PKB wynosząc odpowiednio 20% i 22% [WUS 1999, s. 386; WUS 2002, s. XLII-XLIV; WUS 2019, s. 30-31, 347].

Tabela 11. Struktura zatrudnienia w województwie mazowieckim w 1998 i 2018 r.

Wyszczególnienie	1998	2005	2018
Pracujący w tysiącach	2410,8	2066,8	2658,7
na 1000 ludności	476	401	492
Z ogółu pracujących w % w:			
rolnictwie	24,7	15,5	11,4
przemysłu i budownictwie	25,4	20,9	19,3

Wyszczególnienie	1998	2005	2018
usługach rynkowych	36,1	35,0	36,8
usługach nierynkowych	13,8	28,6	32,5
Pracujący w przemyśle na 1000 ludności	95	65	76

Uwaga: dane z 1998 r. nie w pełni porównywalne z uwagi na różnice klasyfikacji działów gospodarki oraz klasyfikacji pracujących. Z tego powodu dodano rok 2005 w pełni porównywalny z rokiem 2018.

Źródło: WUS 1999, s.XXXVIII-XXXIX; WUS 2019, s. 34-37

Powyższa tabela, podobnie jak statystyki struktury wartości dodanej zaprezentowane wcześniej, dokumentują silne znaczenie sektora usług; jest on skoncentrowany w Warszawie i warszawskiej strefie podmiejskiej (usługi finansowe, obsługa nieruchomości i firm oraz usługi publiczne świadczone przez szkoły, szpitale i administrację publiczną; nieco mniejszą rolę odgrywają usługi związane z działalnością handlową, hotelarską i gastronomiczną, województwo mazowieckie nie należy do regionów o wysokim ruchu turystycznym). Dokonały się także istotne zmiany w zakresie infrastruktury telekomunikacyjnej i drogowej. Podstawowe znaczenie miały tu fundusze europejskie.

Mazowsze jest obecnie najbogatszym i szybko rozwijającym się regionem kraju (dokumentują to statystyki PKB, wynagrodzeń, jakości życia itd.), mogącym się porównywać pod względem poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego ze „starą” Unią [Strzelecki 2013, s. 60 i nast.]. Podkreślić tu jednak należy istotne różnice między regionem warszawskim i obszarami peryferyjnymi [MOBR 2015]. Fakt ten jest przedmiotem licznych studiów i analiz, przywołam zatem podstawowe statystyki go dokumentujące:

- udział województwa w krajowym PKB wynosił w latach 2015–2017 średnio 22%, przy czym aż 17% przypadało na region stołeczny, a 5% na pozostałą część województwa;
- PKB na jednego mieszkańca województwa rósł w latach 2015–2017 od 75 tys. zł do 83 tys. zł (średnio 160% średniej krajowej); w przypadku regionu stołecznego od 102–113 tys. zł (219% średniej krajowej), a w pozostałej części województwa od 40 do 44 tys. zł (85% średniej krajowej) [WUS 2019, s. 68-69].

Konfrontacja tych liczb z danymi za lata poprzednie wskazuje na utrzymywanie się głębokich różnic między regionem stołecznym i resztą województwa. Jak pisze Krakowińska w dekadach transformacji utrzymało się, a nawet w niektórych aspektach pogłębiło, zróżnicowanie poziomu rozwoju i potencjału gospodarczego między subregionami Mazowsza a aglomeracją warszawską. Dotyczy ono kapitału ludzkiego, inwestycji przedsiębiorstw czy infrastruktury publicznej, która determinuje prowadzenie działalności gospodarczej. Działalność inwestycyjną przedsiębiorstw cechowały silne dysproporcje pomiędzy stolicą a pozostałymi obszarami regionu. Ważnym źródłem kapitału były inwestycje krajowe i bezpośrednio zagraniczne. Wpływ na lokalizację inwestycji na Mazowszu miały m.in. jego centralne położenie, zasoby pracy, infrastruktura (standard powierzchni biurowych, telekomunikacja, komunikacja, usługi dla biznesu) [Krakowińska 2014, s. 107-108].

Mazowsza dotyczyła także bardzo silna koncentracja nakładów na badania i rozwój oraz potencjału naukowo-badawczego, dotyczyło to nie tylko obszaru metropolitalnego Warszawy, ale też Płocka (ORLEN) oraz Radomia (Sieć Badawcza Łukasiewicz – Instytut Technologii Eksploatacji). Z kolei Siedlce zaczęły budować system edukacji i badań oraz wdrożeń m.in. we współpracy z przemysłem rolno-spożywczym. Najslabiej rozwijał się pod tym względem region Ostrołęki, stanowiący najbiedniejszą część województwa. Jednocześnie podkreślić należy, że sporo nowoczesnych firm nie lokowało się na Mazowszu wybierając inne regiony kraju (dolnośląski, krakowski czy śląski) [Strzelecki 2014, s. 213-214].

Wyzwaniem na kolejne lata pozostaje podnoszenie atrakcyjności inwestycyjnej województwa i jego rozwoju, zwłaszcza regionów oddalonych od aglomeracji warszawskiej. W ostatnich latach władze Mazowsza opracowały różne programy i strategie tego dotyczące, ze zwróceniem uwagi na wykorzystanie szeroko rozumianej innowacyjności. Za cel nadrzędny przyjęto rozwój produkcji w przemyśle zaawansowanych i średnio zaawansowanych technologii, ukierunkowanej na eksport, rozwój przetwórstwa rolno-spożywczego opartego na nowoczesnych technologiach i dystrybucji. Narzędziem miało być wspieranie przedsiębiorstw z efektywną produkcją. Wyznaczono trzy cele strategiczne: 1) wzrost konkurencyjności regionu poprzez rozwój działalności gospodarczej oraz transfer i wykorzystywanie nowych technologii; 2) poprawę spójności regionu oraz kształtowanie ładu przestrzennego; 3) poprawę jakości życia z wykorzystaniem kapitału ludzkiego i społecznego do tworzenia nowoczesnej gospodarki. Zwracano też uwagę na lepsze wykorzystanie potencjału kultury i dziedzictwa kulturowego oraz środowiska naturalnego dla rozwoju gospodarki regionu i poprawy jakości życia [Strzelecki 2014, s. 213-214]. Warto w tym miejscu odnotować istotną zmianę jakościową i ilościową w zakresie zasobów przyrody. Jak wiadomo uprzemysłowienie oraz rozwój miast w epoce Polski Ludowej odbywały się kosztem środowiska naturalnego, jakości wód i powietrza. Rzeki Mazowsza były systematycznie zatrutowane przez wielkie przedsiębiorstwa, ale też miasta nieposiadające oczyszczalni ścieków. Sytuacja ulegać zaczęła poprawie tak naprawdę od początku XXI w., był to skutek deindustrializacji, ale też wdrażania przez przedsiębiorstwa technologii prośrodowiskowych, budowę oczyszczalni ścieków w miastach i szereg innych działań proekologicznych. Dzięki temu walory przyrodnicze Mazowsza zaczęły być wykorzystywane turystycznie, a rekreacja i turystyka stały się nowym źródłem zatrudnienia ludności. Procesy powyższe w istotnym zakresie finansowane były z funduszy europejskich.

Zakończenie

Mazowsze na przestrzeni XX w. uległo fundamentalnym zmianom, startowało w XX w. jako region wybitnie rolniczy, relatywnie słabo rozwinięty, z poważnymi różnicami między peryferyjnymi subregionami a Warszawą, sto lat później jest jednym z najlepiej rozwiniętych gospodarczo regionów Polski, acz nadal z poważnymi różnicami między aglomeracją warszawską i pozostałymi obszarami.

Sytuacja Mazowsza w pierwszym okresie po 1945 r. była bardzo trudna, wynikała z dużych strat wojennych, w szczególności dotyczyły one stolicy. Inwestycje epoki Polski Ludowej, zwłaszcza przemysłowe, plus tradycje przemysłowe przyniosły w kolejnych latach dynamiczny rozwój warszawskiego okręgu przemysłowego i aglomeracji warszawskiej. Wpływ na ów rozwój miał także stołeczny charakter Warszawy i uformowanie się podwarszawskich osad miejskich, połączonych ze stolicą żywotnymi nićmi społecznymi i gospodarczymi. Równocześnie aglomeracja warszawska zaczęła gospodarczo coraz silniej odstawać od peryferyjnych obszarów województwa. Drugim, ważnym ośrodkiem gospodarczym stał się Płock za sprawą zakładów petrochemicznych. Pozostałe miasta województwa pozostawały daleko w tyle. Ów stan rzeczy miała zmienić deglomeracja realizowana od końca lat 1960., jej efektem był rozwój kilkunastu lokalnych ośrodków przemysłowych (Siedlce, Ostrołęka, Ciechanów, Mińsk Mazowiecki, Wyszaków itp.).

Wraz z procesem deindustrializacji, w okresie transformacji lat 1990., wiele przedsiębiorstw popadło w stagnację, pociągając za sobą zastój gospodarczy lokalnych ośrodków. Mazowsze straciło dominującą część swojego przemysłu, deindustrializacja dotknęła aglomerację warszawską, ale też Radom, Siedlce i inne miasta, w mniejszym stopniu Płock za sprawą zakładów petrochemicznych i firm im towarzyszących. Likwidacja wielu zakładów pociągała za sobą skutki w zakresie utraty wysoko wykwalifikowanej kadry technicznej, szkół, kooperantów itd. Z czasem, na bazie zlikwidowanych przedsiębiorstw, odrodziło się gros małych i średnich firm prywatnych, duże inwestycje i modernizację gospodarki przyniósł napływ kapitału zagranicznego. O trwałym ożywieniu gospodarczym regionu można mówić od początków XXI w. Jednocześnie w wyniku procesów, jakie zaszły po 1990 r., nastąpił rozwój sektora trzeciego, nastąpiła „serwisyzacja” regionu, zwłaszcza aglomeracji warszawskiej (usługi finansowe, informatyczne, obsługa nieruchomości itd., lokowane przez podmioty zagraniczne m.in. z uwagi na wykwalifikowaną i tanią siłę roboczą).

Rozwój Mazowsza – jak pisze Śleszyński – jest przykładem „rozwoju regionu silnie spolaryzowanego”, Warszawa wraz z otoczeniem (strefą podmiejską) skupiła ponad połowę zasobu ludnościowego województwa; na tym obszarze mieszka aż dwie trzecie mieszkańców z wykształceniem wyższym i ulokowanych zostało ok. 60–70% większych podmiotów gospodarczych. Obszary peryferyjne są „upośledzone lub co najmniej nieproporcjonalnie słabe pod względem zasobów kapitału ludzkiego, mocy produkcyjnych i innych sił wytwórczych”. Dlatego wyzwaniem na przyszłość jest powiązanie obu tych obszarów, by sukces aglomeracji „promieniował” na całe województwo [Śleszyński 2015, s. 44]. Aglomeracja warszawska pozostaje najbardziej zamożnym regionem Polski i zdecydowanie odstaje od reszty Mazowsza, można tu mówić o swego rodzaju dualizmie rozwojowym [MBPR 2012, s. 10]. Sytuacja ta jest bardzo złożona i, zdaniem większości piszących na ten temat badaczy, wymaga znalezienia stymulant rozwoju całego regionu oraz ich wdrożenia w życie [Kowalski i in. 2012; Kancelaria Senatu 2017].

Literatura

Biuro Odszkodowań Wojennych, 1947, *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*, Prezydium Rady Ministrów, Warszawa.

Czerwińska-Jędrusiak B., 2009, *Ludność i powierzchnia Warszawy w latach 1921–2008*, Urząd Statystyczny, Warszawa.

Dziki T., 2013, *Podziały administracyjne Polski w latach 1944–1998. Z badań nad ustrojem ziem polskich w XIX i XX w.*, Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość, t. 10.

Frańcki M. (red.), 2015, *Zarys historii elektroniki w Polsce*, Oficyna Wydawnicza Majax, Mieszkowo.

FUS 1947, *Rocznik Statystyczny 1947*, Warszawa.

Gawryszewski A., 2009, *Ludność Warszawy w XX wieku*, Monografie, 10, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, PAN, Warszawa.

Gorzela G., 1988, *Regionalne zróżnicowanie zjawisk kryzysowych w Polsce*, GUS, Warszawa.

GUS, 1947, *Rocznik Statystyczny 1947*, Warszawa.

GUS, 1949, *Rocznik Statystyczny 1949*, Warszawa.

GUS, 1968, *Rocznik Statystyczny 1968*, Warszawa.

GUS, 1973, *Rocznik Statystyczny 1973*, Warszawa.

GUS, 1974, *Rocznik Statystyczny 1974*, Warszawa.

GUS, 1978, *Rocznik Statystyczny 1978*, Warszawa.

GUS, 1997, *Rocznik Statystyczny Województw*, Warszawa.

GUS, 2010, *X-Lecie województwa mazowieckiego*, Urząd Statystyczny, Warszawa.

GUS, 2019, *Rocznik Statystyczny Województw*, Warszawa.

GUS, 2019, *Rocznik Statystyczny Województwa Mazowieckiego*, Warszawa.

GUS, 1955, *Narodowy Spis powszechny z dnia 3 grudnia 1950 r. Miejsce zamieszkania ludności w sierpniu 1939 r.*, GUS, Warszawa.

GUS, 1999, *Rocznik Statystyczny Województw 1999*, Warszawa.

GUS, 2016, *W drodze do spójności. Polskie regiony 2007–2013*, Warszawa.

Hutnik M., Pachniewicz T., 1994, *Zarys historii polskiego przemysłu elektronicznego do 1985 r.*, Zeszyt Historyczny SEP, 2.

Jezierski A., Wyczański A. (red.), 2003, *Historia Polski w liczbach*. t.1. Państwo. Społeczeństwo, GUS, Warszawa.

Kancelaria Senatu, 2017, *Struktura społeczno-gospodarcza oraz trendy rozwojowe województwa mazowieckiego na tle regionów sąsiednich. Wnioski do korekty podziału terytorialnego* (materiał analityczno-dyskusyjny), Warszawa.

Kowalski M., Świątek D., Dziemianowicz W., Szmigiel-Rawska K. (red.), 2012, *Społeczne, polityczne i ekonomiczne stymulanty i destymulanty rozwoju Mazowsza*, *Trendy Rozwojowe Mazowsza*, 6, Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego, Warszawa.

Krakowińska E., 2014, *Nowoczesne usługi na Mazowszu* [w:] A. Z. Nowak, M. Szałański (red.), *Nowoczesne Mazowsze – jak wykorzystać potencjał region?* Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania UW, Warszawa.

Lijewski T., 1968, *Województwo warszawskie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Linden G., 1998, *Building Production Networks in Central Europe: The Case of the Electronics Industry*, BRIE Working Paper, 126.

Łapa M., 2018, *Sto lat samorządu. Sto lat niepodległości*, Wydawnictwo Narodowego Instytutu Samorządu Terytorialnego, Łódź.

MBPR (Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego), 2012, *Przegląd sytuacji społeczno-gospodarczej województwa mazowieckiego*, Mazowieckie Obserwatorium Terytorialne, Warszawa.

Miształ S., 1967, *Proces uprzemysłowienia woj. warszawskiego w XX-leciu Polski Ludowej*, *Rocznik Mazowiecki*, t. 1.

Miształ S., 1998, *Przekształcenia struktury przemysłu Warszawy*, *Atlas Warszawy*, 6, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa.

MOBR (Mazowiecki Ośrodek Badań Regionalnych), 2015, *Zróźnicowanie poziomu rozwoju gmin i powiatów województwa mazowieckiego*, Urząd Statystyczny, Warszawa.

Morawski W., 2015, *Warszawski Okręg Przemysłowy* [w:] Ł. Dwilewicz, W. Morawski (red.), *Historia polskich okręgów przemysłowych*, Polskie Towarzystwo Historii Gospodarczej, Warszawa.

Nowak A.Z., Szałański M., 2014, *Nowoczesne Mazowsze – jak wykorzystać potencjał regionu?* Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania UW, Warszawa.

Nowakowski W., 2008, *50 lat polskich komputerów. Historia romantyczna, 1958–2008*, Instytut Maszyn Matematycznych, Warszawa.

Rakowski W., 1998, *Przyczyny przenosin ludności do strefy podmiejskiej Warszawy w okresie intensywnej industrializacji*, *Rocznik Mazowiecki*, t. 10.

Strzelecki Z. (red.), 2013, *Trendy rozwojowe Mazowsza. Diagnoza*, Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego, Warszawa.

Strzelecki Z., 2014, *Dyskusja panelowa* [w:] A.Z. Nowak, M. Szałański (red.), *Nowoczesne Mazowsze – jak wykorzystać potencjał regionu?* Wydawnictwo Naukowe Wydziału Zarządzania UW, Warszawa.

Swianiewicz P., 2014, *Ocena podziału terytorialnego państwa z uwzględnieniem efektywności funkcjonowania urzędów organów jednostek samorządu terytorialnego – wnioski i rekomendacje*. Raport przygotowany na zlecenie Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji, Warszawa.

Swianiewicz P., Dąbrowska A., 2018, *Kompendium wiedzy o Mazowszu – ekonomia i gospodarka*, Opracowanie zespołu Zakładu Rozwoju i Polityki Lokalnej, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych UW, Warszawa.

Śleszyński P., 2012, *Warszawa i obszar metropolitalny Warszawy a rozwój Mazowsza*, *Trendy Rozwojowe Mazowsza*, 8, Mazowieckie Biuro Planowania Regionalnego, Warszawa.

Śleszyński P., 2015, *Obszar Metropolitalny Warszawy a rozwój Mazowsza*. *Wybrane wyniki badań prowadzonych w projekcie „Trendy Rozwojowe Mazowsza”*, *Studia Regionalne i Lokalne*, 3, 61.

Trzebiński W., 1955, *Niemieckie podziały administracyjne ziem polskich w okresie 1815–1945. Zarys historyczny*, *Dokumentacja Geograficzna*, 9, Instytut Geografii PAN, Warszawa.

Wróbel A., 1960, *Województwo warszawskie: studium ekonomicznej struktury regionalnej*, *Prace Geograficzne*, 24, Instytut Geografii PAN, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

WUS, 1974a, *Rocznik Statystyczny Województwa Warszawskiego*, Warszawa.

WUS, 1974b, *Województwo warszawskie 1944–1974*, Warszawa.

WUS, 1974, *Rocznik Statystyczny Województwa Warszawskiego*, Warszawa.

WUS, 1999, *Rocznik Statystyczny Województwa Mazowieckiego*, Warszawa.

WUS, 2001, *Rocznik Statystyczny Województwa Mazowieckiego*, Warszawa.

WUS, 2002, *Rocznik Statystyczny Województwa Mazowieckiego*, Warszawa

WUS, 2019, *Rocznik Statystyczny Województwa Mazowieckiego*, Warszawa.

Zwoliński K. (red.), 2004, *Informator*, Muzeum Mazowsza Zachodniego w Żyrardowie, Żyrardów.

Zwoliński K., 1970, *Żyrardów w okresie 25-lecia Polski Ludowej*, Muzeum Historii Ruchu Robotniczego, Żyrardów.

Aneks

Tabela 12. Ważniejsze inwestycje przemysłowe zlokalizowane na Mazowszu w okresie Polski Ludowej

Warszawa
Rozbudowa znacjonalizowanych firm przedwojennych pod nowymi nazwami (nowymi patronami): Szpotański (jako Dymitrow), Gerlach (jako Świerczewski), Bormann i Szwede (jako Waryński), Wedel (jako 22 Lipca); Fabryka Wyrobów Srebrnych i Platerowanych w 1951 r. połączona z zakładami Hennebergów w Warszawską Fabrykę Platerów Hefra
Zakłady Wytwórcze Lamp Elektrycznych im. Róży Luksemburg (1948): na bazie przedwojennego Phillipsa oraz Państwowej Fabryki Lamp Radiowych przeniesionej z Dzierżoniowa
Zakłady Elektroniczne „Warel” jako Zakłady Elektroniczne im. Franciszka Zubrzyckiego „Warel”, rozbudowane z filii Państwowych Zakładów Tele- i Radiotechnicznych (silnie zniszczonych w czasie wojny); profil produkcji zmieniał się: nadajniki pocztowe, aparatura rentgenowska, radiotelefony, urządzenia radiokomunikacji (krótkofalówki, radiostacje), urządzenia łączności na potrzeby wojska
Żerańska Fabryka Elementów Betoniarskich „Faelbet” (1949)
Warszawskie Zakłady Przemysłu Odzieżowego im. Obrońców Warszawy (1949), od 1967 r. pod nazwą Zakłady Przemysłu Odzieżowego CORA, w latach 1970. jedna z największych firm odzieżowych w Polsce
Zakłady Mechaniczne im. Marcelego Nowotki (1951): silniki do czołgów, silniki wysokoprężne, silniki do samochodów
Zakłady Radiowe im. Marcina Kasprzaka (1949–1951): radiostacje wojskowe, radioodbiorniki i magnetofony na licencjach zagranicznych (m.in. Grundiga)
Elektrociepłownia Żerań (1952–1954)
Huta „Warszawa” (1952–1956)
Zakłady Radiowe „Rawar” (1954): radary
Zakłady PZL Okęcie: w 1952 r. wydzielono Wytwórnię Sprzętu Komunikacyjnego WSK–Warszawa II na bazie wcześniej istniejących zakładów: przemysł lotniczy
Fabryka Samochodów Osobowych FSO na Żeraniu (1948–1951): samochody „Warszawa” (oparty na licencji radzieckiej „Pobiedy”), samochód „Syrena” wg krajowych konstrukcji (po 1957); „Fiat”, (po 1965) i „Polonez” (po 1978)
Warszawskie Zakłady Telewizyjne Telza (1955): telewizory „Wisła”, w 1979 r. zaczęto produkcję w pełni tranzystorowych telewizorów kolorowych na licencji francuskiego Thomsona (wcześniej produkowano na licencji radzieckiej)
Fabryka Substancji Zapachowych „Pollena-Aroma” w Warszawie (1956)
Państwowe Zakłady Teletransmisyjne TELKOM-PZT (1957): urządzenia teletransmisyjne

Zakład Podzespołów Radiowych „Omig” (1958)
Elektrociepłownia Siekierki (1962)
Zakłady mięsne: na Służewcu (1960) i na Żeraniu (1967)
Fabryka Półprzewodników „Tewa” (lata 1970.): jako pierwsza w Polsce podjęła produkcję półprzewodników, w późniejszych latach współpracowała z Naukowo-Produkcyjnym Centrum Półprzewodników „Cemi”
Cztery fabryki domów (lata 1970.)
Ciepłownia „Wola” (1974)
Zakłady Młynarskie „Białołęka” (1975)
Zakłady Mleczarskie „Wola” (1975)
Region podwarszawski
Zakłady mechaniczne w Ursusie (rozbudowywane z zakładów przedwojennych; ciągniki rolnicze, od 1974 r. na licencji Massy-Ferguson, silniki na licencji Perkinsa)
Państwowa Fabryka Sztucznego Jedwabiu nr 2 w Chodakowie (pod Sochaczewem): odbudowana i rozbudowana po 1945 r. z przedwojennej Fabryki Przędzy i Tkanin Sztucznych Chodaków SA, od początku lat 1970. Chodakowska Fabryka Włókien Chemicznych „Chemitex”; w 1976 wytwarzała 1/3 krajowej produkcji włókien sztucznych
Cegielnia w Zielonce (1952)
Zakłady Mechaniki Precyzyjnej w Błoniu (1952), po 1970 r. jako Mera-Błonie: maszyny cyfrowe
Zakłady Kineskopowe „Unitra-Polkolor” w Piasecznie (lata 1970.): szkło kineskopowe produkowano na licencji amerykańskiej firmy Corning
Zakład Lamp Oscyloskopowych Zelos (1958) w Piasecznie: produkcja lamp przeniesiona z zakładów im. R. Luksemburg w Warszawie, później produkcja kineskopów do kolorowych telewizorów (1976)
Zakład Lamp Nadawczych Lamina w Piasecznie (1958): produkcja lamp nadawczych i mikrofalowych przeniesiona z zakładów im. R. Luksemburg w Warszawie
Zakłady Przetwórstwa Zbożowego Szymanów (1959)
Przedsiębiorstwo Automatyki Przemysłowej w Falenicy (1961), od 1972 jako „Mera-Pnefal” (od 1964 r. automatyczne panele sterowania na licencji Simensa)
Zakłady Wytwórcze Przyrządów Pomiarowych „Era” (1966)
Zakłady Chemii Gospodarczej „Pollena” w Nowym Dworze Mazowieckim (1965)
Zakłady Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego „Hortex” w Górze Kalwarii i Tarczynie (1967)
Elektrociepłownie w Kawęczynie i w Brwinowie (lata 1980.), elektrownia Pruszków II ostatecznie nie oddano do użytku
Fabryki domów powstałe w latach 1970. w Legionowie, Kawęczynie, Pruszkowie i Górze Kalwarii

Województwo
ZNTK Mińsk Mazowiecki (1953), uruchomione w związku z budową linii kolejowej Radom–Tomaszów Mazowiecki (1948–1949)
Zakłady Przemysłu Odzieżowego w Mszczonowie (1950–1955)
Zakład Metalowy w Gostyninie (1950–1955)
Zakłady Transformatorów Radiowych w Skierniewicach (1957)
Elektrociepłownia w Ostrołęce (proces budowy trwał od 1953 r. do 1956 r., potem elektrownię rozbudowywano; elektrownię Ostrołęka B budowano od 1968 do 1972 r.), była to jedna z największych elektrowni w Polsce
Fabryka Urządzeń Technicznych w Ostrówku Węgrowskim (1959) oraz Fabryka Maszyn Budowlanych „Proma” w Baczkach/Łochowie (zakłady rozbudowane na bazie firm przedwojennych), w 1971 r. połączone jako Zakłady Urządzeń Technicznych „Bumar-Proma” w Ostrówku Węgrowskim
Zakłady Sprzętu Instalacyjnego A-24 w Gostyninie (1957) w kolejnych latach jako Zakłady Sprzętu Instalacyjnego „ELGO”, Zakłady Sprzętu Oświetleniowego „POLAM” i Zakłady Sprzętu Oświetleniowego „ELGO”
Tkalcia w Żyrardowie (przebudowana i rozbudowana na bazie historycznych zakładów żyrdowskich, m.in. Zakłady Tkanin Technicznych w Żyrardowie po 1961 r.)
Mazowieckie Zakłady Rafineryjne i Petrochemiczne w Płocku (lata 1960.)
Fabryka mebli w Płońsku i Wyszkanie (1963)
Przedsiębiorstwa Kruszyw Lekkich w Mszczonowie (lata 1961–1965)
Pilawskie Zakłady Farb i Lakierów w Pilawie (1963–1964), od 1971 r. dodano w nazwie „Polifarb”
Ostrołęckie Zakłady Celulozowo-Papiernicze (lata 1970.)
Zakłady Wyrobów Azbestowo-Cementowych w Małkini (lata 1970.)
Zakłady Przemysłu Dziewiarskiego „Karo” w Siedlcach (1960)
Zakłady Przemysłu Pończosznego „Syntex” w Łowiczu (1969)
Fabryka Maszyn Żniwnych w Płocku (lata 1960. i 1970.), produkowały kombajny „Bizon”
Elektrownie Kozienice (koniec lat 1960., lata 1970.).
Przetwórstwo owocowo-warzywne „Hortex”: zakłady w Łowiczu (1965)
Przetwórstwo owocowo-warzywne Hortex w Tarczynie, Płońsku, Rykach i Górze Kalwarii (lata 1970.)
Zakład Stolarki Budowlanej w Ciechanowie (1975)
Browary w Sierpcu (1972) i Warce (1975)
Zakłady mięsne w Łukowie, Ostrołęce, Sokołowie Podlaskim (lata 1971–1973)
Cukrownia w Głinojecku (rozbudowywana do połowy lat 1980.)
Zakłady pomocnicze FSO w Wyszkanie i Siedlcach (lata 1970.)

Źródło: Morawski 2015, s. 261-267; Lijewski 1968, s. 61-67, 69-92; Misztal 1967, s. 141-145; strony internetowe wybranych przedsiębiorstw

Mazovia and its economy in the context of the 100th anniversary of Poland's independence: from the Second to the Third Polish Republic

Part two: 1945–2018: the Polish People's Republic and the Third Polish Republic

ABSTRACT

This article is the second part of a study of the economy of the Mazovia region over the last century. It presents the processes and phenomena that shaped the structure of the region's economy in the second half of the 20th century, i.e. in the Polish People's Republic (1945–1989) and the Republic of Poland (1990–2018, i.e. up to the centenary of Poland's regaining its independence after World War I). In the 20th century, Mazovia tended to be identified with the Warsaw Voivodeship. This is obviously a simplification (the historical Mazovia was described in the first part of the study, published in 2019); however, such an approach is logical due to the nature of the qualitative and quantitative information that was compiled and aggregated at the voivodeship level. The post-war Warsaw voivodeship was the "core" of Mazovia. This situation changed fundamentally after the 1975 reform which abolished large voivodeships and county-level units. As a result of the reform, the Warsaw Voivodeship was divided into nine small voivodeship-level units. One of them was the Warsaw's Capital voivodeship. Large voivodeships were not restored until the 1998 reform. One of them is the current Mazovian Voivodeship.

Key words: history of Mazovia, history of Polish regions, economic history of Mazovia, Polish People's Republic, Third Polish Republic

Cecylia Leszczyńska, dr hab., Wydział Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego. Jest autorką/współautorką publikacji z dziedziny historii gospodarczej, statystyki historycznej, historii bankowości i pieniądza. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4919-7695>; e-mail: cleszczyńska@wne.uw.edu.pl

Cecylia Leszczyńska, PhD – the Faculty of Economic Sciences at the University of Warsaw. Author and co-author of publications in the field of economic history, historical statistics, history of Polish central banking. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4919-7695>; e-mail: cleszczyńska@wne.uw.edu.pl